

İLK VİLAYET SALNAMESİ OLAN 1283 (1866-1867) TARİHLİ SALNAMEYE GÖRE BOSNA'NIN İDARİ YAPISI

Zemzem YÜCETÜRK*

ÖZ

Türkçede yıllık anlamına gelen ve diğer bir ismi de “nevsal” olan salname kelimesi, Farsça “sal” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Resmî salnameler devlet, vilayet ve nezaret salnameleridir. Osmanlıda ilk devlet salnamesi 1847 yılında çıkarılmış, 1922'ye kadar da yayınlanmasına devam edilmiştir. Vilayet salnamesi ilk defa 1283'de (1866-67) Bosna'da yayınlanmıştır. Daha sonra Halep (1284), Konya (1285), Suriye (1285) ve Tuna (1285) salnameleri yayınlanmıştır. Beyrut vilayeti tarafından 1333-1335 (1915-1917) yıllarında ve Bolu livası tarafından 1337-1338 (1921-1922) yıllarında çıkarılan salnameler Osmanlı Devleti'nde çıkarılan son vilayet salnameleridir. Resmî salnamelerden nezaret salnameleri ise 1282-1326 (1865-1908) yılları arasında çıkarılmıştır. Osmanlı Devleti'nde bazı özel kurum ve kişilerin çıkardığı salnameler de özel salnameler grubuna girmektedir. Bunlardan ilki Ali Suavi tarafından “Türkiye” adıyla 1288 (1871)'de Paris'te çıkarılmıştır. Olayların tarihleriyle birlikte tutulduğu salnameler, genelde Osmanlı Devleti'nin ve özelde vilayetlerinin iktisadî, siyasî, askerî ve idarî yapısı hakkında araştırmacılara geniş bilgi sunmaktadır. İşte biz bu çalışmada 1283 (1866-67) tarihli ilk vilayet salnamesi olan Bosna salnamesine göre Bosna'nın idarî yapısını ele aldık.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Vilayet, Bosna, Salname, İdarî Yapı.

ABSTRACT

The words 'salname' (or 'nevsal'), which in Turkish means annual or yearbook, derives from the in Persian 'sal' and 'name', meaning 'year' and 'letter'. Annuals are usually divided into two categories, public and private. Public annual usually pertain to the state, province, and ministry. The first Ottoman State annual was published in 1847, and continued to be published until 1922. The first Ottoman provincial annual was published in Bosnia in 1283 (1866-67 CE), followed by those in Aleppo (1284 AH), Konya (1285 AH), Syria (1285 AH), and Danube (1285 AH). The last annual to be published within the Ottoman state appeared in Beirut between 1333 and 1335 AH (1915-1917 CE), and Bolu between 1337 and 1338 AH (1921 - 1922 CE). Ministry or official annals were published between 1282 and 1326

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, ORCID: 0000-0002-1566-3283, E-posta: zemzem_yuceturk@hotmail.com.

AH (1865 - 1908 CE). Those published by a number of private institutions and individuals in the Ottoman State also fall into a group of special yearbooks. The first of these was titled "Turkey", and published by Ali Suavi in Paris 1288 AH (1871 CE). Those featuring the dates of specific events furthermore offer researchers a wide range of knowledge about the economic, political, military, and administrative structure of the Ottoman State generally, provincially, and privately. This paper focuses on the administrative structures of Bosnia according to one Bosnian-Ottoman annual written in 1283 AH (1866-67 CE).
Keywords: Ottoman State, Province, Bosnia, Annual, Administrative Structures

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemi, ülke idaresinde önemli değişikliklerin yapıldığı ve memleketin eyaletlere bölünmesi işine devam edildiği dönemdir. Aynı zamanda eyaletler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da köyleri içine alan nahiyelere ayrılmıştır. Eyaletlerin yönetiminde görevlendirilen idareciler valilerdir (Karal 2007: 191). Bu dönem bir takım eyaletlerde yerel meclisler kurulması ve bu meclislerde Müslüman ve Hıristiyan halkın nüfusları oranında temsil edilmesi ilerde devletin meclisli bir yönetime geçmesinde önemli basamak oluşturmuştur (Armaoğlu 2003: 221-222). Bu meclislere başkanlık eden görevliler de vali veya muhassıl (vergi tahsildarı)lardır (Karal C.5: 191). Valinin bu meclis ile istişare etme zorunluluğu vardır. Kurulan bu eyalet meclisleri valinin başkanlığında haftada dört defa ve belirli günlerde toplanmıştır. Meclise mal müdürü, Rum ve Ermeni piskoposları, haham veya temsilcisi, Hıristiyan halktan oluşan belediyelerin seçtikleri koca başı ve belirli orana göre halkın seçtiği üyeler katılmıştır. Böylece devlet tarafından ırk ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün halk eyaletin idaresinde bu meclisler yoluyla söz sahibi olmuştur. Eyaletlerde uygulanan bu idare aynı şekilde liva (sancak), kaza ve nahiyeler için de uygulanmıştır. Kazalarda müdür veya mütesellimlerin¹ başkanlığında kaza meclisleri, nahiyelerde müdürlerin başkanlığında nahiye meclisleri kurulmuştur (Karal C.VI: 130-131).

1864'te yayınlanan Vilayet Nizamnamesi'nden sonra yerel idare yeniden düzenlenmiştir (Tural 2005: 71). Bu nizamnameye göre Osmanlı Devleti'nin en büyük idarî birimi vilayetler olmuştur. Vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar karyelere bölünmüş ve her karye bir belediye idaresi olarak kabul edilmiştir. Vilayette vali, sancakta mutasarrıf, kazada kaymakam yönetim işlerini üzerine almıştır. Karyelerde muhtarların halk tarafından seçilerek yönetimi üstlenmesi ise yerel yönetimlerdeki demokratik anlayışın oluşması açısından çok önemlidir. Vali siyasî işlerle ilgilenmesinin yanı sıra, hukukî, malî, güvenlik işleri ile de meşgul olmuştur. Vilayetlerde maliye işlerini ise defterdar üstlenmiştir. Valinin buyruğu altında çalışan bu görevli hesap işleri konusunda doğrudan Maliye Nezareti'ne karşı sorumludur. Siyasî işlerden ise Hariciye Nezareti tarafından tayin edilen

---

¹ Mütesellim: Tanzimattan önce vali ve mutasarrıfların sorumluluğunda bulunan sancak ve kazaların idaresine memur edilen görelilere verilen isimdir (Pakalın 1993: 639).

memur sorumludur. Zaptiye işleri valinin idaresine bırakılmıştır. Bundan başka valinin maiyetinde vilayetin nafia işleriyle meşgul olmak üzere bir nafia müdürü, ticaret ve ziraat işlerini idare etmek için de bir ziraat müdürü bulunmaktadır. Bu nizamnameye göre vilayetin bir idare meclisi de vardır. Bu meclis valinin başkanlığında toplanmıştır (Karal C. VII: 152-161). Vilayet İdare Meclisi, Liva İdare Meclisi, Kaza İdare Meclisi ve köylerde İhtiyar Meclisleri kurulmuştur (Seyitdanlıoğlu 1996: 69). Vilayet İdare Meclisi'ne şer'î mahkemeler müfettişi, defterdar, mektupçu, siyasî işler müdürü ve halk tarafından seçilen iki Müslüman ile başka din ve mezheplerden iki üye iştirak etmiştir. Valinin bu meclisin hukuk işlerine müdahale etmeyeceği tespit edilmiştir. Bundan başka vilayetin bir de Vilayet Umumî Meclisi bulunacaktır. Bu meclis her sancak tarafından seçilen ikisi Müslüman olan, diğer ikisi Müslüman olmayan üyelerden valinin başkanlığında toplanmak suretiyle kurulacaktır. Vilayet Umumî Meclisi vilayetin yol, resmî binalar, ziraat, nafia ve vergi işleri konularında vilayete intikal eden dilek ve teklifleri inceleyecektir (Karal C.VII: 152-161). Vilayetlerden sonra idarî birim olan livalarda mutasarrıfların başkanlığında ve kazalarda da kaymakamların idaresinde liva ve kaza idare meclisleri kurulmuştur. Liva idare meclislerinde livanın idaresiyle birlikte malî, ticarî, tarım, eğitim ve bayındırlık alanındaki konular görüşülmüştür. Livanın merkez kazasının hâkimi, tahrirat ve muhasebe müdürleri, müftü, Müslümanların ve gayrimüslimlerin diğer dinî temsilcileri meclisin daimî üyeleridir. Bunlardan başka bu mecliste halkın seçimiyle, bir diğer ifadeyse demokratik bir anlayış ile göreve gelen Müslüman ve gayrimüslim azalar bulunmaktadır.

Kaymakamın başkanlık ettiği kaza idare meclislerinde ise mal müdürü, tahrirat kâtibi, kaza hâkimi (naip), müftü ve gayrimüslim cemaatin dinî temsilcileri gibi tabii üyelerin yanı sıra seçimle göreve başlayan ikisi Müslüman ve ikisi gayrimüslim dört üye görev yapmıştır. Kaza meclisleri idarî davalar, gelir giderler, devlet mallarının yönetimi, sağlık ve beledî işlerle ilgilenmiştir. Bunun dışında vergi konuları, kaymakamın yetkisinde gerçekleşen ticarî işler ve sözleşmeler bu mecliste görüşülmüş, karara bağlanamayan konular ise liva idare meclisine gönderilmiştir (Ortaylı 2011: 80-82).

Vilayet Nizamnamesi'nin hazırlanmasında Mithat Paşa'nın rolü büyüktür (Kılıç 2005: 102-103). Bunun ülkenin geneli yerine sadece Tuna Vilayeti'nde uygulanmasına karar verilmiştir. Bu kararda Cevdet Paşa'nın devletin her bölgesinin ayrı özelliklere sahip bulunduğu düşüncesi önemli rol oynamıştır. Tuna Vilayeti için hemen hemen aynı niteliklere sahip bir nizamname hazırlamıştır. Mithat Paşa'nın valiliğinde Tuna Vilayeti'nde nizamnamenin uygulanması olumlu sonuç verince diğer vilayetlere de uygulanmasına karar verilmiştir. Bosna için de bu nizamnameden çok az farklı olarak ayrı bir nizamname hazırlanmıştır² (Ortaylı 2011: 53-54).

² Bosna Vilayeti Nizamnamesi ile 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin karşılaştırılması için bkz: *Takvîm-i Vekâyi*, 7 Muharremü'l-Haram 1282-Defa: 802, 13 Muharremü'l-Haram 1282-Defa: 803; 28 Muharremü'l-Haram 1282-Defa: 805, 28 Muharremü'l-Haram 1282-Defa: 805, 6 Saferü'l-Hayr 1282 Defa 806; *Düstur*, C. I, TBMM Kütüphanesi, s. 609-624.

Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemi kuruluşundan devletin çeşitli kurumlarında ıslahat hareketleri başlayana kadar tek hâkimli ve tek dereceli sisteme dayanmıştır. Davalar genel olarak şer'îye mahkemelerinde görülmekle birlikte sadrazamın başkanlığında toplanan Divan-ı Hümayun temyiz mahkemesi görevi görmüştür. Divan-ı Hümayun'a yardımcı olarak yine sadrazamın başkanlığında Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin katılımıyla toplanan Cuma divanı, İstanbul ve bilâd-ı selâse (Üsküdar, Galata, Eyüp) kadılarının katılımıyla toplanan Çarşamba Divanı, hukukî davaların görüldüğü mahkemeler olmuştur. Bunlara ek olarak taşrada kurulan eyalet meclislerinde, eyaletleri yöneten beylerbeyilerin başkanlığında ve bazen bölge kadılarının da katıldığı meclisler hukukî davaları çözmüşlerdir. Ayrıca gayrimüslimler için de cemaat mahkemeleri kurulmuştur ki bu mahkemelerde gayrimüslimlerin kişisel davaları çözüme kavuşturulmuştur (Aydın 2003: 341-344). Bunlara ek olarak ticarî ve siyasî vazifeleri yürütmek için Osmanlı Devleti'ne gelen yabancıların aralarındaki anlaşmazlıkları, kapitülasyonların tanıdığı imtiyazlara göre çözmek amacıyla konsolosluk mahkemeleri de kurulmuştur (Karal C.V: 174-175).

Tanzimat Fermanı'ndan sonra hukukî alanda önemli yenilikler gerçekleştirilmiş olup, bu dönem tek hâkimli Osmanlı mahkemeleri yerini toplu hâkimli mahkemelere bırakmıştır. 1840'ta İstanbul'da kurulan ticaret mahkemesi, ülkenin genelinde 1860'tan itibaren kurulmasına başlanan ve bir başkan, iki daimi ve iki geçici üyeden oluşan karma ticaret mahkemeleri bu yeniliklerdendir. Bu mahkemeler daha sonra nizamiye mahkemelerine dahil edilmiştir. Toplu hâkimli ilk ceza mahkemesi de İstanbul'da Tanzimat sonrasında kurulan meclis-i tahkikattır. 1847'de yabancılarla Osmanlı vatandaşları arasındaki ceza davalarına bakmak üzere karma mahkeme kurulmuştur (Aydın 2003: 341-344). 1864 Vilayet Nizamnamesi ile de idarî meclislerin yanı sıra hukuk, cinayet ve ticaret mahkemeleri kurulmuştur (Seyitdanlıoğlu 1996: 69). Sancak ve vilayetlerde hukukî davaların çözümü için meclis-i deavi, meclis-i temyiz ve divan-ı temyizler kurulmuştur. Bu meclisler başkana ek olarak altı veya yedi üyeden oluşmuştur. Söz konusu bu mahkemeler hem ilk derece hem de istinaf mahkemesi olarak görev yapmışlardır. Şer'îye mahkemelerinin görevleri ise şahsi konularla sınırlandırılmıştır (Aydın 2003: 341-344).

II. Mahmud döneminde başlayan eğitimi merkezileştirme çabaları, 15 Mart 1857'de Maarif-i Umumiyye Nezareti'nin kurulmasıyla devam ederek bu alanda devletin kontrolü sağlanmıştır. Ayrıca bundan sonra eğitim işleri devlet nazırına verilmiştir. 1 Eylül 1869'da çıkarılan Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'nin nezaretin merkez teşkilatı açısından da büyük önemi vardır. Nizamnameyle, nazırın başkanlığında ilmî ve idarî dairelerden oluşan Meclis-i Kebir-i Maarif kurulmuştur. Klasik eğitim kurumlarının yanı sıra çağdaş eğitimin uygulamaya geçirileceği yeni okulların sayısı ülke genelinde artmaya başlamış olup, vilayetlerde eğitim işlerinin halledilmesi için maarif meclisleri kurulmuştur (Akyıldız 2003: 273-274).

Tanzimat öncesi ve sonrası Osmanlı Devleti'nin idarî, siyasî, eğitim alanındaki durumlarından bahsettikten sonra incelenen salnameyi okuyucuların daha iyi anlaması için Bosna'nın o dönem idarî durumu ve salnamelerden de genel olarak bahsetmenin doğru olacağı kanısındayız. Bosna kelimesi, Sava nehrine dökülen Bosna suyundan gelmektedir. Hersek ise ortaçağ sonlarında burada kurulan Hercegovina Dukalığı'ndan adını almıştır (Arşiv Belgeleri 1992: 3). Osmanlılar bu toprağı 1463 yılında fethetmişlerdir. Bosna idarî bir birim olarak Osmanlı Devleti'nde ilk zamanlardan sancakbeyliğidir. 1580'de beylerbeylik olmuştur (Emecen 1992: 296-297).

Osmanlı Devleti'nde salnameler merkezî yönetim, nezaretler, askerî kurumlar, vilayetler, bazı özel kurum ve kişiler tarafından yıllık olarak çıkarılan tarihî kayıtlardır. Kelime yıl anlamına gelen "sal" ve yazılı şey veya mektup anlamına gelen "name" kelimelerinden oluşmuştur. Salnameler resmî ve özel salnameler olarak ikiye ayrılmakta olup, resmî olanları da devlet, nezaret ve vilayetlere ait olanlar şeklinde üç gruba ayrılmaktadır. İlk devlet salnamesi 1263 (1847) yılında Mustafa Reşit Paşa'nın öncülüğünde çıkarılmıştır. Bu iş için tarihçi Hayrullah Efendi görevlendirilmişse de salname Ahmet Vefik Paşa tarafından hazırlanmıştır. Resmî salnamelerin bir bölümü nezaretler ve askerî kurumlar tarafından 1282-1326 (1865-1908) yılları arasında çıkarılmış olup, elli bir adet basılmıştır. Bu salnameler devlet salnameleri kadar düzenli tutulmamışlardır. Buna rağmen önemli bilgi içermektedirler (Bilgin 2009: 51-52). İlk Osmanlı vilayet salnamesi 1283 (1866) senesinde yayınlanan Bosna, son vilayet salnamesi de 1337-41 (1921-1922) yılında yayınlanan Bolu livası salnamesidir (Pehlivanlı 2014: XVIII). Bir vilayetin idarî yapısı, burada görev yapan memurlar, vilayette bulunan yapılar, eğitim durumu, tarih ve coğrafyası, nüfus ve halkın ekonomik faaliyetleri gibi bilgilere salnamelerden ulaşılmaktadır (Seyitdanlıoğlu 1995: 352). Osmanlı Devleti'nde almanak türünde bazı özel kurum ve kişiler tarafından yayınlanan salnamelerin ilki ise "Türkiye Fî Sene 1288" adıyla Paris'te 1871 senesinde Ali Suavi tarafından çıkarılmıştır (Bilgin 2009: 51-53).

H. 1283 (M. 1866) tarihli ilk vilayet salnamesi olan Bosna Vilayeti salnamesinden başka diğer salnameler H. 1284 (M. 1867), 1285 (1868), 1286 (1869), 1287 (1870), 1288 (1871), 1290 (1873), 1291 (1874), 1292 (1875), 1293 (1876), 1294 (1877), 1295 (1878), 1308 (1891) tarihlidir. Bosna ve Hersek salnameleri ise 1300 (1883), 1301 (1884), 1302 (1885), 1303 (1886), 1304 (1887), 1305 (1888), 1306 (1889), 1307 (1890), 1308 (1891), 1309 (1892), 1310 (1893) tarihlidir (Duman 2000: 88-91). İncelenen 1283 (1866) tarihli Bosna Vilayeti salnamesinden edinilen bilgilerden Tanzimat sonrası Bosna'nın idarî yapısı hakkında bilgi edinmek mümkün olmuştur. Ayrıca yukarıda bahsedilen ve Tanzimat Fermanı ile kurulmasına başlanan, idarî, hukukî, eğitim alanındaki meclislere adı geçen salnameden ulaşılmıştır. Konu ile ilgili Zafer Gölen'in "Tanzimat Dönemi'nde Bosna Hersek" adlı kitabı vardır. Yazar bu eserinde adı geçen salnameden de yararlanmış ancak bu eser Tanzimat Dönemi gibi geniş bir dönemi ele almış olup, Bosna Her-

sek'in idarî sosyal, ekonomik durumunu bu geniş dönemde incelemiştir (Gölen 2010). Biz ise 1866 yılında Bosna'nın idarî durumunu yansıtmayı ve burada 1964 Nizamnamesinin uygulanma şeklini incelemek amacıyla salnameyi adı geçen nizamname doğrultusunda detaylı bir şekilde inceledik.

1. Bosna Vilayeti Merkez Teşkilatı

1864 yılında yayınlanan Vilayet Nizamnamesi'nden sonra Bosna Vilayeti'nin merkez teşkilatında Vilayet İdare Meclisi kurulmuştur. Bosna'nın merkez teşkilatında, taşra teşkilatında ve bundan sonra ülkedeki diğer vilayetlerde kurulan yerel meclisler, adı geçen nizamnamenin bu konudaki ilgili maddeleri doğrultusunda teşkil edilmişlerdir. 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin on üçüncü maddesi; "Valinin maiyetinde bir idare meclisi olup, işbu idare meclisi suret-i ta'yini fasl-ı sanide beyan olunacak müfettiş-i hükkam-ı şer'iyeye ve muhasebeci ve mektupçu ve hariciye müdürü ve üçü Müslim ve üçü gayr-i Müslim ahalden müntehab kimselerden mürekkep olacak ve meclis-i idârenin riyaseti valide olup gıyabında memurinden kangısını tenzib ve ta'yin eder ise o vekalet edecektir." şeklinde olup vilayet idare meclisi ile ilgilidir (Takvim-i Vekayi 1281; Tural 2004: 111). Bu madde doğrultusunda Bosna'da kurulan Vilayet İdare Meclisi'ne baktığımız zaman çoğunlukla maddede geçen görevlilerin bulunduğunu görmekteyiz. Bosna'nın Vilayet İdare Meclisi'nde başkanlığı Vilayet Valisi Osman Paşa'dır. Azalar arasında Muhasebeci Muhammet Veysi Efendi, Politika Memuru Ali Efendi, vilayet mektupçusu³ Tefvik Efendi, Vilayet Hâkimler Müfettişi Mehmet Kamil Efendi, Mirmiran Muhammet Paşa, Müderris Salih Recai Efendi, Ahmet Asım Bey bulunmaktadır. Ayrıca azalar arasında Ortodoks, Latin ve Musevi olmak üzere üç gayrimüslim bulunmaktadır. Kâtip olarak ise Ahmet Şevki Efendi görev yapmıştır (Bosna 1283: 31). Salnameye bakıldığı zaman bu doğrultuda Bosna Vilayeti'ne bağlı sancaklarda liva idare meclisleri ve sancaklara bağlı kazalarda da kaza idare meclisleri kurulmuştur (Bosna 1283: 41, 46 vd.). Nizamnamenin on dördüncü maddesi olan "Meclis-i idare; mülkiye, maliye, hariciye, nafia ve ziraat işlerine dair maddelerin icraatına ait olan müzakerelere memur olup, hukukî işlere müdahale etmeyecektir ve bu meclisin müzakere usulleri ve kararlarının icraat şekli hususî bir nizamname ile tayin olunacaktır." şeklindeki maddesine bakıldığında da idare meclisinin görevleri hakkında bilgi edinilmektedir. Bu meclisin hukuk işlerine müdahale etmemesinin sebebi de bu tür işlere aşağıda da belirtildiği üzere vilayetin hukuk ve cinayet temyiz mahkemesinin bakacak olmasından dolayıdır.

Adı geçen nizamname doğrultusunda Bosna'da ve daha sonra Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinde kurulan yerel meclislerin hukuk alanında hizmet verenleri ise vilayet temyiz ve cinayet meclisleri olmuştur. Nizamnamenin on sekizinci maddesinde buna dair hüküm bulunmaktadır. Bu maddeye göre vilayette bir büyük Meclis-i Temyiz-i Hukuk olup, ikinci de-

³ Mektupçu resmî dairelerde yazı işleriyle meşgul olan idare veya kalemin başında bulunan memurun unvanıydı (Pakalın 1993: 466).

recede elviye (livalar) temyiz-i hukuk meclislerinin istinafa mecbur kalacakları davaları göreceklerdir (Takvîm-i Vekâyi 1281). On dokuzuncu maddede göre ise Meclis-i Temyiz-i Hukuk hâkimler müfettişinin başkanlığında üçü Müslim ve üçü gayrimüslim azadan oluşacak ve bu mecliste hukuk işlerine vakıf bir memur bulunacaktır. Yirminci maddeye göre Meclis-i Temyiz-i Hukuk'ta Müslüman ahaliye ait olup şer'îye mahkemelerinde görülen, gayrimüslimlere ait olup onların ruhanî idarelerinde görülen, meclis-i cinayette görülen ve ticarî işlere ait ticaret mahkemelerinde görülen davaların dışındaki davalar görülecektir. Yirmi birinci maddeye göre de Meclis-i Temyiz-i Hukuk'ta görülen davalar hâkimler ve temyiz müfettişlerinin mühürleriyle mühürlendikten sonra valiye arz edilecek, vali de devletin verdiği yetki çerçevesinde bu dava hükümlerini uygulamaya koyacak, yetkisi dışındakileri merkez hükümetin tetkik ve emrine arz edecektir (Gölen 2016: 350-351). Nizamnamenin Meclis-i Cinayet ile ilgili maddelerinden yirmi ikinci maddesine göre ise vilayette bir meclis-i kebir-i cinayet olup, ikinci derecede liva cinayet meclislerinin istinafa mecbur olacakları veya davacıların kanunen istinaf edecekleri cinayet davalarını görecektir. Yirmi üçüncü maddeye göre de vilayetin cinayet meclisi hâkimler müfettişinin başkanlığı altında intihaplarını gerçekleştirecek ve buna göre üçü Müslim, üçü gayrimüslim altı azadan oluşacaktır. Ayrıca bu mecliste kanun işlerine vakıf devlet tarafından görevlendirilecek bir memur da bulunacaktır. Yine yirmi dördüncü maddeye göre vilayetin cinayet meclisinde hükme varılan davalar hâkimler müfettişlerinin ve mümeyyizlerin mühürleriyle mühürlenmiş mazbata ile valiye arz olunup, vali ise devletten aldığı yetki dairesince bu hükümleri uygulamaya koyacak, yetkisi dışındakileri ise merkez hükümetin incelemesine ve emrine arz edecektir (Takvîm-i Vekâyi 1281). Görüldüğü gibi bu maddelerde vilayetlerde kurulacak olan Meclis-i Temyîz-i Hukûk ve Meclis-i Cinayetlerde görülecek dava çeşitlerine, bu meclislerdeki azalara ve söz konusu meclislerde karar verilen dava hükümlerini kimin uygulayacağına dair bilgiler yer almaktadır. Ayrıca nizamnamenin "Vilayet dahilinde bulunan bütün şer'î mahkemelerin müfettişi ve merkez hükümete takdimi gerekli olan ilamlar ve sair şer'î vesikaların mümeyyizi olmak üzere büyük fetva makamının intihabıyla halife hazretleri tarafından tayin edilmiş bir şer'î hâkimler müfettişi olacaktır." şeklindeki on altıncı maddesi ve "Hâkimler müfettişinin şer'î mahkemeler üzerine yürürlüğe konulacak olan teftiş hükümleri ve başka vazifeleri şeyhülislamıktan yazılacak tenbihname ile tayin olunacaktır." şeklindeki on yedinci maddeleri hâkimler müfettişinin görevlerinin belirlenmesi ve atanma şekli hakkında bilgi sunmaktadır (Düstur C.I: 610). Bu maddeler doğrultusunda Bosna Vilayeti'nde kurulan Temyiz ve Cinayet Meclisi'nde yani vilayet mahkemesinde reis olarak Vilayet Hâkimler Müfettişi Kamil Efendi ve yardımcısı Mustafa Efendi vardır. İstinaf Memuru olarak Abdullah Efendi bulunmaktadır. Bunların dışında Meclis'te üç Müslüman, bir Ortodoks, bir Latin ve bir Musevi üye bulunmaktadır. Ayrıca cinayet ve temyiz-i hukuk işleri ile uğraşan iki Müslüman kâtip ve bir Müslüman kayıt memuru bulunmaktadır. Mecliste toplam on iki üye bu-

lunmaktadır (Bosna 1283: 32). Adı geçen nizamnamede Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Cinayet için seçilecek üyeler ayrı ayrı maddelerde belirtilse de salnameye bakıldığında Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Cinayet Meclislerinin, “Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Cinayet-i Vilayet” şeklinde tek meclis altında birleştirildiği görülmektedir. 1864 nizamnamesinin sonunda belirtilen “Bu nizamnamede merkez vilayet ve sancak başlarında üçer meclis teşkili belirtilse de Bosna Vilayeti merkezi ile sancak başlarında olacak cinayet ve temyiz-i hukuk meclisleri birleştirilmiştir.” şeklindeki ifade ile bu durum açıklanmıştır (Takvîm-i Vekâyi 1281). Yine incelediğimiz Bosna salnamesine göre bu meclis nizamnamedeki gibi hâkimler müfettişi başkanlığında üç Müslüman ve üç gayrimüslim üyeden oluşmaktadır. Ayrıca nizamnamenin yirmi üçüncü maddesinde belirtilen hukuk işlerine vakıf bir istinaf memuru seçilmiştir. Ancak nizamnamedeki hükümlere ek olarak bu mecliste hâkimler müfettişi yardımcısı ve cinayet ve hukuk işlerine vakıf iki Müslüman kâtip ve bir Müslüman kayıt memurunun da seçildiği görülmektedir. Salnamenin tamamına bakıldığında Bosna’daki bu mahkemenin, Bosna’ya bağlı diğer sancaklarda “Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Cinayet-i Liva” adı altında, sancaklara bağlı kazalarda da “Meclis-i Deavi-i Kaza” adı altında nizamnamedeki hükümler çerçevesinde kurulduğu görülmektedir (Bosna 1283: 41, 46 vd.).

Adı geçen salnameye bakıldığı zaman 1864 Nizamnamesi’nin “Vilayetin umur-ı mülkiye, maliye, zabtiye işleri ile politikasının nezareti ve ahkam-ı hukukiyenin icraatı taraf-ı eşref Hazret-i Padişahi’den mansub bir valiye muhavvel olup, vilayet valisi kaffe-i evamir-i devletin tenfizine memur olduğu gibi tayin olunan mezuniyet hududu dahilinde ahkam-ı dahiliyye-i vilayeti icraya memurdur.” (Düstur C.I: 608-609) şeklindeki altıncı maddesi doğrultusunda vilayetin politika işleri de valiye verilmiştir. Politika işleri için vilayet politika dairesi kurulmuş, politika memuru bu işler için görevlendirilmiştir. Bosna’nın diğer sancak ve kazalarında ise bu isimde bir meclise rastlanmamıştır. Toplamda altı üye bulunan bu dairede memur olarak, aynı zamanda Sırbistan ve Karadağ Komiseri olan Ali Bey bulunmaktadır. Ayrıca tercüman olarak Raşit Efendi, Fransızca muhabere memuru olarak bir gayrimüslim, Türkçe muhabere memuru olarak bir Müslüman ve kayıt memuru olarak da yine bir Müslüman üye bulunmaktadır. Politika dairesinden başka vilayette kurulan önemli dairelerden biri de maarif dairesi olmuştur. Bu daireye Vilayet Hâkimler Müfettişi Abdullah Raşit Efendi başkanlık etmektedir. Maarif dairesinin üyelerinin hepsi Müslüman olup, üçü müderris, biri kadı, biri Vilayet İdare Meclisi azasından, biri de evkaf müdürüdür. Dairede bir de kâtip olmak üzere toplam dokuz üye bulunmaktadır (Bosna 1283: 33-34). Maarif dairesinden başka kurulan diğer önemli bir daire ise vilayetin muhasebe dairesidir. 1864 Vilayet nizamnamesinin yedinci maddesine göre; “Vilayetin umur-ı maliye ve hesabiyyesi vilayet muhasebecisi unvanıyla bir maliye memuruna muhavvel olup, vilayetin kaffe-i mesalih-i maliyesine merci olarak kendisi valinin maiyetinde olmakla beraber umur-ı hesabiyyede maliye nezaret-i celilesine karşı doğrudan

doğruya mesul olacaktır. Nizamnamenin sekizinci maddesine göre de; “Umur-ı maliye ve hesabiyede valiye ait olan vezaif ile muhasebeciye ait olan vezaif nizamname-i mahsus ile tayin olunacak ve vilayetin umur-ı hesabiyesi muhasebecinin zir-i idaresinde olmak ve maliye nezaret-i celilesi tarafından tayin olunan usulde hareket eylemek üzere bir muhasebe kalemine⁴ ihale kılınacaktır.” (Takvîm-i Vekâyi 1281). Maddelerde yazılanlara uygun olarak vilayetin hesap ve maliye işleri için hesap işleri dairesinin kurulduğu görülmektedir. Söz konusu dairede Vilayet Muhasebecisi Veysi Efendi ve yardımcısı Mustafa Efendi’dir. Dairede toplam on sekiz üye bulunmaktadır. Bunlardan vilayet sandık emini Musevi yani gayrimüslimdir (Bosna 1283: 35). Vilayette kurulan bu meclis, Bosna’nın İzvornik Sancağı’nda (Bosna 1283: 44) ve İzvornik Sancağı’nın merkezi olan Tuzla Kazası’nda “Daire-i Umur-ı Hesabiye-i Liva” adıyla kurulmuştur (Bosna 1283: 51). Yine Travnik Sancağı’nın merkezi Travnik Kazası’nda “Daire-i Umur-ı Hesabiye Memurları” ve Benaluka Sancağı’nın merkezi Benaluka Kazası’nda, Bihke Sancağı’nın merkezi Bihke Kazası’nda ve Yenipazar Sancağı’nın merkezi Seniçe Kazası’nda “Umur-ı Hesabiye Memurları” başlığı altında memur isimleri adı geçen sancaklarda da bu iş için bir dairenin açıldığını ve bu dairelere memurların atandığını göstermektedir (Bosna 1283: 60, 65, 71, 80). Bosna sancaklarına bağlı kazalarda ise hesap işlerinin görülmesi amacıyla memurların atandığını, bununla ilgili olarak salnamede “Umur-ı Tahririye ve Hesabiye Memurları” başlığı adı altında kayıtların yer aldığını görmekteyiz. Kurulan diğer bir daire de vilayetin Mektubî Dairesi olmuştur. Nizamnamenin; Vilayetin umur-ı umumiyye-i tahririyyesi vilayetin mektupçusu unvanıyla taraf-ı devletten mansub bir memura muhavvel olup ve maiyetinde bir tahrirat kalemi bulunup dairenin kaffe-i mekâtibat resmiyesi ve evrakının ve kuyudunun muhafazası bu vasıta ile icra kılınacak ve vilayette bir matbaa olup mektupçuluğun zir-i idaresinde bulunacaktır.” (Düstur C.I: 609) şeklindeki dokuzuncu maddesine göre Bosna Vilayeti’nde tahrir işleri için Vilayet Mektubî Dairesi’nin kurulduğu ve buraya mektupçu olarak bir görevlinin tayin edildiği görülmektedir. Dairede Mektupçu Tevfik Bey olmak üzere toplam on bir üye bulunmaktadır ve üyelerin tamamı Müslümandır. Nizamnamenin ilgili maddesinde yazılanlara ek olarak ise mektupçu ile birlikte bu dairede on bir kişinin de görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca salnameye bakıldığında Bosna Vilayeti’ne bağlı sancaklardan İzvornik Sancağı’nda, İzvornik Sancağı’nın merkezi Tuzla Kazası’nda ve Travnik Sancağı’nın merkezi Travnik Kazası’nda Daire-i Müdür-i Tahrirat’ın kurulduğu görülmektedir (Bosna 1283: 43, 51, 60). Yine Benaluka Sancağı’nın merkezi Benaluka Kazası’nda, Bihke Sancağı’nın merkezi Bihke Kazası’nda, Yenipazar Sancağı’nın merkezi Seniçe Kazası’nda ve Hersek Sancağı’nın merkezi Mostar Kazası’nda da “Tahrirat Müdürlüğü Memurları” başlığı altında memurlara dair bilgilerden de bu işler için adı geçen yerlere memur atandığı anlaşılmaktadır (Bosna 1283: 66, 71, 80, 92). Saraybosna

⁴ Kalem; Daire, Dairelerde yazı işlerinin görüldüğü yer (Devellioğlu 2005: 484).

Sancağı'na bağlı Visoka kazası ve diğer sancaklara bağlı kazalarda da "Umur-ı Tahiriye ve Hesabiye Memurları" başlığı altında memurların kaydının geçmesi de kazalarda da bu işler için memurların atandığını göstermektedir (Bosna 1283: 46 vd.). Vilayette kurulan diğer bir daire Evrak Dairesi olmuştur. Yukarıda belirtilen 1864 Nizamnamesinin dokuzuncu maddesine göre Bosna Vilayeti'nde Evrak Dairesi'nin kurulduğu görülmektedir. Bu dairede Evrak Müdürü Mustafa Efendi ve yardımcısı Süleyman Rüştü Efendi olmak üzere beş kişi bulunmaktadır ve üyelerin tamamı Müslümandır (Bosna 1283: 36). Son olarak nizamname doğrultusunda vilayette Defter-i Hakanî Müdürlüğü kurulmuş olup, söz konusu bu müdürlükte Müdür Mustafa Efendi'dir. Ayrıca Tapu Baş Kâtibi Şefik Efendi, Tapu Memuru Sadi Efendi, Bosna Vilayeti Asakir-i Zabtiye Alay Beyi Emin Bey ve Alay Kâtibi Rıza Bey olmak üzere müdürlükte beş kişi bulunmaktadır (Bosna 1283: 37). Diğer taraftan vilayette görevlendirilen nafia ve ziraat memurları adı geçen nizamnamenin on birinci ve on ikinci maddeleri doğrultusunda görevlendirilmişlerdir. On birinci maddeye göre vilayette bir umur-ı nafia memuru olup, umur-ı nafia nezaret-i celilesinin intihabıyla Devlet-i Aliyye tarafından tayin olunacak ve maiyetinde bulunacak mühendislerle bina işleri ile ilgili maddelerin konulması, müzakeresi ve icrasına memur olacaktır. On ikinci maddesine göre de ziraat ve ticaret işleri için ve mahsulat, ihracat, ithalat ve vilayetin takrir ve zabtına bakılmak üzere bir memur olup, bu dahi ticaret ve ziraat nezaret-i celilesinin intihabıyla taraf-ı devletten tayin olunacaktır (Düstur C.I: 609). Bu maddeler doğrultusunda Bosna Vilayeti'nde nafia ve ziraat memurları olarak aynı zamanda mühendis olan Nafia Müdürü Tosun Bey ile Kaymakam ve Ziraat Müdürü olan Fahri Bey görevlendirilmişlerdir. Ayrıca ikisi gayrimüslüm ve biri Müslüman üç mühendis ve bir nafia kâtibi (Müslüman) olmak üzere toplam altı memur bulunmaktadır (Bosna 1283: 35). Bu bilgilere göre nizamnamenin ilgili maddeleri doğrultusunda Bosna Vilayeti'nde nafia ve ziraat memurlarının görevlendirildikleri ve maiyetlerine de Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan mühendislerin verildiği görülmektedir. Tayin edilen nafia memurunun aynı zamanda nafia müdürü olduğu ve ziraat memurunun da aynı zamanda kaymakam ve ziraat müdürü olduğu yine bu bilgilerden anlaşılmaktadır. Nafia ve ziraat memurlarından başka vilayette rüsumat memurlarının da görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Buna göre Bosna Vilayeti Rüsumat Nazırı Rıza Efendi'dir. Ayrıca tahrir işleri Baş Kâtibi Zahid Efendi, Baş Muhasebeci Mehmet Hilmi Efendi ve yardımcısı Rıfat Efendi bulunmaktadır. Bunların dışında bir de sandık emini olmak üzere toplam on bir memur görevlendirilmiştir (Bosna 1283: 40).

1864 Nizamnamesi ile Bosna Vilayeti'nde teşkil edilen bu yerel meclis ve dairelerden başka, incelenen salnameye bakıldığında bu dönem Bosna'da teşkil edilen askerî zabıta birlikleri ve ümera hakkında bilgilere de ulaşılmaktadır. Nizamname'nin; "Vilayetin zabıta işleri eyalet valisinin emri altında olarak bu kuvvetin livalara ve kazaya taksimi ve icabına göre bir yerden diğerine nakli valinin emrine bırakılmıştır. Zabıta kuvvetlerinin miralayı derecesinde Alay Beyi unvanıyla bir büyük zabıtı olup, bu zabıt valinin

emri altında olarak zabıta askerinin nizamlarını icraya memurdur.” (Düster C.I: 610) şeklindeki on beşinci maddesi doğrultusunda Bosna ve Bosna’ya bağlı Yeni Pazar ve Hersek Sancakları’nda bu kuvvetlerin teşkil edildiğini görüyoruz. Aşağıda belirtilen ve salnamede geçen ümera ve zabıta-yı askeriyenin isimleri de o dönemle ilgili askerî konuda bilgi sunmaktadır. Buna göre Bosna Vilayeti Asakir-i Zabıta Alay Beyi Emin Bey, Alay Kâtibi Rıza Bey, Bosna Vilayeti Fırka-i Askeriyesi Kumandanı Ferik Faik Paşa, Üçüncü Ordu-yu Hümayun erkanından Mirliva Ahmet Paşa (Kara memuriyetinde), Üçüncü Ordu-yu Hümayun’a mensup Bosna Alaylar Kumandanı Mirliva Ali Paşa, Bosna Birinci Alay’ının Miralayı Hüseyin Hüsnü Bey, Alay-ı mezbur Kaymakamı Derviş Bey, Alay-ı mezkurun birinci taburu Binbaşısı Abaz Ağa, Alay-ı Mezkur Emni İsmet Bey, Bosna İkinci Alay Emni Mehmet Bey, Üçüncü Ordu-yu Hümayun Topçu Alay Binbaşılardan Fırka-i Askeriye Sertabibi Kaymakam Ahmet Sait Bey, Bosna İkinci Alay’ının Miralayı Selim Bey, Alay-ı mezkurun Birinci Tabur-ı Binbaşısı Mustafa Bey, Müstesna Topçu Kaymakamı Hasan Bey , İkinci Ordu-yu Hümayun Üçüncü Saf Piyade Alay’ının Birinci Taburu Binbaşısı Hüseyin Ağa, Üçüncü Ordu-yu Hümayun Süvari İkinci Miralayı Ahmet Bey, Bosna Birinci Alay’ının İkinci Taburu Binbaşısı Osman Bey, Mezkur Süvari Alay Binbaşısı-yı Evvel Nuri Efendi, Binbaşısı-yı Sanisi Murat Ağa, Süvari Dördüncü Alay Miralayı Ahmet Tevfik Bey, Bosna İkinci Alay Kaymakamı Rüstem Bey, Alay-ı mezkurun İkinci Taburu Binbaşısı Hüseyin Ağa’dır (Bosna 1283: 37-40).

Bosna Vilayeti’nde teşkil edilen bu birliklere ek olarak Nizamnamenin “Sancakta bulunacak zabıtiye fırkasının emiri liva kaymakamı olup, validen alacağı emre göre bunları kazalara taksim ve ikame edeceği gibi icabına göre bir kazadan diğer kazaya zabıta askerlerinin sevk ve yerleştirilmesine yetkili olacaktır. Sancakta bulunan zabıta kuvvetlerinin en büyük zabıtiye liva zabıtiyesinin emiri olup, zabıtiye nizamnamesine uygun olarak liva kaymakamının emri altında hareket edecektir.” şeklindeki otuz sekizinci maddesi (Takvîm-i Vekâyi 1281) doğrultusunda Yenipazar ve aşağıda belirtildiği üzere Hersek Sancağı’nda zabıta kuvvetleri teşkil edilmiştir. Ancak salnamenin tamamı incelendiğinde diğer sancaklarda ve kazalarda zabıta kuvvetlerine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Buna göre Yenipazar’da bulunan askerî zabıta birlikleri ve emirler şunlardır:

Üçüncü Ordu-yu Hümayun erkanından Mirliva Ahmet Tevfik Paşa, Ordu-yu mezkur yedinci alayının kaymakamı Hüseyin Bey, Ordu-yu mezkur Üçüncü Talia Taburu Binbaşısı Ataullah Efendi, Ordu-yu mezkur Topçu Alay İkinci Taburu Binbaşısı İsmail Ağa, Alay-ı mezkurun Birinci Taburu Binbaşısı Ahmet Ağa, İkinci Zahaf Alay’ının Miralayı Mehmet Bey, Altıncı Saf Piyade Alay’ının İkinci Taburu Binbaşısı Ahmet Ağa, İkinci Talia Taburu Binbaşısı Yusuf Ağa, Zahaf İkinci Alay’ının Üçüncü Taburu Binbaşısı Hasan Efendi, Redif Üçüncü Alay’ının Miralayı İbrahim Bey, Bosna Birinci Alay’ının Üçüncü Taburu Binbaşısı Hacı Hüseyin Ağa, Yedinci Alay’ın Üçüncü Taburu Binbaşısı Osman Efendi.

Hersek'te bulunan askerî zabıta birlikleri ve emirler şunlardır: Üçüncü Ordu-yu Hümayun Beşinci Alayı'nın Miralayı Hacı Mehmet Akif Bey, İkinci Ordu-yu Hümayun süvari kaymakamlarından Hüseyin Bey, Bosna İkinci Alayı'nın Üçüncü Taburu Binbaşısı Reşit Efendi, Üçüncü Ordu-yu Hümayun Beşinci Alayı'nın Birinci Taburu Binbaşısı Mehmet Ağa, Ordu-yu mezkur Beşinci Talia Taburu Binbaşısı Ahmet Hulusi Efendi, Ordu-yu mezkur Zahaf Birinci Alayı'nın İkinci Taburu Binbaşısı Hakkı Bey, Tabur-ı mezkur tababetine memur Kaymakam Rüştü Bey, Mezkur Beşinci Alayı'nın Birinci Taburu tababetine memur Kaymakam Veli Bey, Dördüncü Talia Taburu Binbaşısı İskender Ağa, İkinci Ordu-yu Hümayun erkanından Mirliva Mustafa Edip Paşa, Ordu-yu mezkur Birinci Talia Taburu Binbaşısı Ahmet Ağa, Ordu-yu mezkur Dördüncü Saf Piyade İkinci Taburu Binbaşısı Mehmet Tahir Efendi, Üçüncü Ordu-yu Hümayun İkinci Zahaf Alayı'nın kaymakamı Mehmet Salim Bey, Ordu-yu mezkur erkan-ı harbiye kol ağalarından Ferdi Ağa, Ordu-yu mezkur Saf Piyade Alayı'nın İkinci Taburu Binbaşısı Şemsi Ali Akif Efendi, Dördüncü Saf Piyade Alayı'nın Miralayı Mehmet Fevzi Bey, Alayı mezkurun İkinci Taburu Binbaşısı Hüseyin Ağa, Alayı mezkurun Üçüncü Taburu Binbaşısı Ali Ağa, Altıncı Saf Piyade Alayı'nın Birinci Taburu Binbaşısı Hamza Ağa (Bosna 1283: 37-40).

2. Vilayet Taşra Teşkilatı

Bosna Vilayeti Osmanlı idaresinin son yıllarında Visoka, Foynica, Çaynica, Vişegrad, Çelebipazar, Kladiine Kazalarından oluşan Saraybosna Sancağı;⁵ Tuzla, Maglay, Ma'a Gradçaniça Gradaçaç, Breçka, Bjelina, İzvornik, Srebreniça ve Birçe Kazalarından oluşan İzvornik Sancağı; Travnik, Yayçe, Akhisar, Glamoc, İhlivne Kazalarından oluşan Travnik Sancağı; Banaluka, Gradiška, Derbend, Teşene Kazalarından oluşan Banaluka Sancağı; Bihaç, Klyuç, Novesel, Sazın, Krupa, Kostayniça, Priyedor Kazalarından oluşan Bihke Sancağı, Yenipazar, Yenivaroş, Mitroviça, Gusinye, Tergovişte, Akova, Kolaşin, Prepol, Taşlica Kazalarından oluşan Yenipazar Sancağı; Mostar, Foça, Koniça, Dumna, Liyubuška, İstolça, Trebin, Bileke, Nikşik ve Gaçka Kazalarından oluşan Hersek Sancağı'ndan meydana gelmektedir (Arşiv Belgeleri: 3). Travnik Sancağı'nda yukarıda geçen Akhisar Kazası salnamede Prozor Ma'a Akhisar olarak geçmektedir (Bosna 1283: 62). Bu durum Prozor ve Akhisar Kazalarının birleştirilerek idare edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bihke Sancağı'nda bulunan Bihaç ve Sazın Kazalarına salnamede rastlanılmamıştır. Salnamede Bihke Sancağı'nın yukarıda belirtilen kazalarına ek olarak sancağın merkez livası olarak Bihke Kazası ile Osturuşça ve Maden Kazalarına da rastlanılmıştır. Ayrıca, Bihke Sancağı'nın Klyuç ve Novesel Kazaları salnamede Ma'a Novesel Kluç şeklinde geçmektedir.⁶ Yenipazar Sancağı'nın yukarıda belirtilen kazaları dışında salnamede Berane (nam-ı diğer Vasovik) ve Seniçe Kazalarına da rastlanılmıştır. Adı geçen sancağın Akova Kaza-

⁵ Sancak: Mülkiye taksimatında mutasarrıf idaresinde bulunan memleket parçasına verilen addır. Bunun yerine "liva" da denilirdi (Pakalın 1993: 367).

⁶ Klyuç kazasını Kluç şeklinde okuduk. *Sâlnâme-i Vilayet-i Bosna: 1283 Hicrî/ 1866*, s. 70-77.

sı ise salnamede Ma'a Akova Bihor şeklinde geçmektedir. Bu durum da daha önce belirtildiği gibi Akova ve Bihor Kazalarının birleştirilerek idare edilmesinden kaynaklanmaktadır. Hersek Sancağı'nın Koniça Kazası salnamede Ma'a Neretva Koniça şeklinde geçmektedir. Ancak adı geçen sancağın Dumna Kazası'na salnamede rastlanılmamıştır. Diğer taraftan Hersek'te yukarıda belirtilen kazaların dışında Nevesin Kazası'na da rastlanılmıştır (Bosna 1283: 78-96).

Taşra teşkilatında 1964 Nizamnamesinden sonra kurulan yerel meclisler livalarda liva idare meclisleri, kazalarda kaza idare meclisleri olmuştur. İzvornik Sancağı'nda 1864 Nizamnamesinin "Merkez vilâyete bağlı olan sancağın bir kaymakamı ve diğer livâlar gibi meclis-i idâre, temyiz-i hukuk, meclis-i cinayeti ve meclis-i ticareti olup, bu meclisler livâ meclislerinin vazifelerini yerine getirdikten başka merkez livaya bağlı kazânın mülkî ve hukukî işlerini dahi yerine getirecektir. Merkez livanın kaymakamı umûmî konularda vilâyet valisine yardım edecektir." (Takvîm-i Vekâyi 1281) şeklindeki yirmi altıncı maddesi, "Her sancakta -oranın mülkiye, maliye, zabtiye işlerinin idaresinin nazırı ve mercii vali olmak üzere- padişah iradesiyle atanacak bir liva kaymakamı olup, sancakça cereyan edecek devletin bütün emirlerinin ve vilayet tarafından alınacak öğüt ve tembihlerin yerine getirilmesine memur olduğu gibi belirlenen yetkileri dahilinde liva dahilî hükümleri icraya memurdur." şeklindeki otuz birinci maddesi ve "Liva kaymakamı maiyetinde bir idare meclisi olup, bu mecliste livaya bağlı kazanın hâkimi, belde müftüsü, gayrimüslim ahalinin ruhanî reisleri, mal ve tahrirat müdürleri, üçü Müslim ve üçü gayrimüslim altı daimî aza olacaktır. Meclis-i İdare'nin riyaseti kaymakamda olup, gıyabında kaymakam hangisini tayin ederse o vekalet edecektir." şeklindeki otuz beşinci maddesi (Bosna 1283: 41 vd.) bu dönem livalarda kurulan idare meclislerinin görevleri, meclise kimin başkan seçileceği ve başkanın görevleri hakkında bilgi sunmaktadır. Bu maddeler doğrultusunda Bosna'nın İzvornik Sancağı'nda ve diğer sancaklarda liva idare meclisleri kurulmuştur. İzvornik Sancağı'nda kurulan İdare Meclisi'nde reis Saraybosna Livası Kaymakamı Münib Efendi'dir. Azalar arasında Reis Naibi aynı zamanda Kadı olan Yusuf Agah Efendi, Müfettiş aynı zamanda Müderris olan Mustafa Hilmi Efendi bulunmaktadır. Bunlardan başka üç Müslüman üye ile Ortodoks, Latin ve Musevi olmak üzere altı gayrimüslim üye ile birlikte idare meclisinde toplam on iki üye bulunmaktadır (Bosna 1283: 41). Salnamedeki bu bilgilerden nizamnamenin ilgili maddelerinde geçen görevlilerin çoğunlukla idare meclisinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca nizamnamenin "İdare Meclisi mülkiye, maliye, zabtiye, tahsiliye, nafia, ödeme işlemleri, tapu ve ziraate dair maddelerin icraatına ait olan işlere memur olup, hukukî işlere müdahale etmeyecektir. Bu meclisin müzakere usulleri ve kararlarının uygulama şekli hususî nizamname ile belirlenecektir." şeklindeki otuz altıncı maddesi (Takvîm-i Vekâyi 1281) de meclisin görevleri hakkında aydınlatıcı olmaktadır. Bu meclisin hukuk işlerine müdahale etmemesinin sebebi de aşağıda belirtildiği üzere, livanın hukuk işleri için Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Cinayet-i Liva'nın ku-

rulmasından dolayıdır. Liva idare meclisinin kurulduğu bir diğer yer İzvornik Sancağı'nın merkez livası olması nedeniyle Tuzla Kazası'dır. Bu mecliste reis İzvornik Sancağı Kaymakamı Hilmi Efendi'dir. Azalar ise Naib Ali Rıza Efendi ile birlikte beş Müslüman ve üç gayrimüslim olmak üzere sekiz kişidir. Travnik Sancağı'nın Osmanlı idaresinin son yıllarında merkez livası olan Travnik Kazası'nda kurulan Liva İdare Meclisi'nde ise Reis Travnik Livası Kaymakamı Ahmet Paşa'dır. Azalar Naip Müderris Mahmut Bey ile birlikte beş Müslüman, üç gayrimüslimdir. Azalardan biri de müfettiştir. Liva idare meclisinin kurulduğu bir diğer yer Banaluka Sancağı'nın Osmanlı idaresinin son yıllarında merkez livası olan Banaluka Kazası'dır. Reis Banaluka Livası Kaymakamı Mirmiran Ali Paşa'dır. Azalar arasında Naip Süleyman Şükrü Efendi ve Müfettiş İbrahim Efendi ile birlikte beş Müslüman ve iki gayrimüslim bulunmaktadır (Bosna 1283: 51-65). Diğer bir yer Bihke Sancağı'nın merkez livası olan Bihke Kazası'dır. Reis Bihke Livası Kaymakamı Rauf Bey'dir. Azalar Naip Ali Rıza Efendi ile birlikte dört Müslüman, dört gayrimüslimdir. Müslüman üyeler arasında bir de müfettiş bulunmaktadır. Diğer liva idare meclisinin kurulduğu yer Yenipazar Sancağı'nın merkez livası olan Seniçe Kazası'dır. Reis Kaymakam Mahmut Paşa, azalar Naip Hafız Efendi ile birlikte dört Müslüman, dört gayrimüslimdir. Müslüman azalardan birinin de müfettiştir (Bosna 1283: 70-78). Son olarak Hersek Sancağı'nın merkez livası olan Mostar Kazası'nda kurulan Liva İdare Meclisi'nde ise Reis Kaymakam Rumeli Beylerbeyi payeli Naşit Paşa, Kaymakam Muavini Mustafa Bey'dir. Azalar Mostar Naibi Ali Sadık Efendi ile birlikte altı Müslüman, üç gayrimüslimdir. Azaların içinde bir kâtip bulunmaktadır. Ayrıca azalar içinde bir kişinin de müfettiş olduğu görülmektedir (Bosna 1283: 90). Görüldüğü gibi idare meclislerinde toplam kişi sayısı İzvornik Sancağı'nda on iki, Hersek Sancağı'nın Mostar Kazası'nda on bir, İzvornik Sancağı'nın merkez livası Tuzla Kazası'nda, Travnik Sancağı'nın merkez livası Travnik Kazası'nda, Bihke Sancağı'nın merkez livası Bihke Kazası'nda ve Yenipazar Sancağı'nın merkez livası Seniçe Kazası'nda dokuz, Banaluka Sancağı'nın merkez livası Banaluka Kazası'nda ise sekizdir. Bu bilgiden genel olarak liva idare meclislerinde toplam kişi sayısı dokuz sonucu çıkabilir. Yine görüldüğü üzere meclislere liva kaymakamları başkanlık etmektedir. Azalar arasında ise kaymakam naipleri bulunmakta olup, bunlar da Müslüman kişilerden seçilmişlerdir. Meclislerdeki gayrimüslim sayısı İzvornik Sancağı'nda en fazla olarak altı iken, diğerlerinde iki, üç ve dört olarak değişiklik göstermiştir. Hersek Sancağı'nın merkez livası Mostar Kazası'nda ise idare meclisine diğer livaların meclislerinden farklı olarak kaymakamın yanına bir de kaymakam muavininin tayin edildiği görülmektedir.

Livalarda kurulan liva idare meclisleri kazalarda kaza idare meclisleri şeklinde teşkil edilmiştir. Saraybosna Sancağı'nın kazalarında kurulan kaza idare meclislerine bakılacak olunursa; bunlardan Visoka Kazası'nda nizamnamenin ilgili maddeleri doğrultusunda kaza idare meclisinin kurulduğu görülmektedir. Söz konusu nizamnamenin "Merkez livaya bağlı olan kazanın bir müdürü olup, davaları liva meclislerinde görülecektir. Müdür hem

kazanın mülkî işlerine memur olacak ve hem de kaymakama genel işlerde yardım edip, unvanı kaymakam muavini olacaktır.” şeklindeki otuz yedinci maddesi, “Her kazada mülkiye, maliye ve zaptiye işlerine bakmak üzere devlet tarafından atanmış bir müdür olup, bunun birinci derecede mercii liva kaymakamı olacaktır. Devletin bütün emirlerinin, vilayet ve liva tarafından olan tembihlerin yerine getirilmesine memur olduğu gibi belirlenen yetkileri çerçevesinde kazanın dahilî hükümlerini yerine getirmeye memurdur.” şeklindeki kırk yedinci maddesi, “Kazanın malî işleri yani devletin gelirlerinin tahsili ile merkez livaya gönderilmesi ve masraflarının yerine getirilmesi müdürün vazifesindedir.” şeklindeki kırk sekizinci maddesi, “Kaza müdürü maiyetinde bir idare meclisi olup, müdürden başka kaza hâkimi, belde müftüsü, gayrimüslim ahalinin ruhanî reisleri, kaza kâtibi ve dört nefer aza bu idare meclisinin azası olacak ve riyaseti müdürde bulunacaktır.” şeklindeki ellinci maddesi, “Ellinci maddede geçen dört nefer azanın ikisi Müslim ve ikisi gayrimüslim olacaktır.” şeklindeki elli birinci maddesi ve “Bu kaza idare meclisi mülkiye, maliye, zabtiye, tahsil işleri, nafia, tapu ve ziraate dair maddelerin icraatına ait olan işlere memur olup, hukukî işlere müdahale etmeyecektir. Bu meclisin müzakere usulleri ve kararlarının yerine getirilme usulleri özel nizamname ile belirlenecektir.” şeklindeki elli ikinci maddesi (Takvîm-i Vekâyi 1281) kazalarda görevlendirilecek müdür, bu müdürün kime karşı sorumlu olduğu, kurulacak meclislerin görevleri ve bu meclislere kimlerin seçileceği hakkında bilgi sunmaktadır. Bu maddeler doğrultusunda Visoka Kazası’nda kurulan Kaza İdare Meclisi’nde Reis olarak Kaza Müdürü Hüseyin Bey, ayrıca aza olarak Kaza Naibi Seyit Tahir Efendi ile iki Müslüman ve iki gayrimüslim görev yapmaktadır. Böylece idare meclisinde toplam altı kişinin bulunduğu görülmektedir (Bosna 1283: 46). Salnamede bu bilgilerden nizamnamede belirtilen üyelerin çoğunun seçildiğini görüyoruz. Salnamenin tümüne bakıldığı zaman Visoka Kazası’nda kurulan bu idare meclisinin diğer kazalarda da kurulduğu görülmektedir.

Saraybosna Sancağı’nın Visoka Kazası’nda olduğu gibi diğer bütün kazalarında ve Bosna’nın diğer sancakları olan İzvornik, Travnik, Banaluka, Bihke, Yenipazar ve Hersek Sancaklarının kazalarında da kaza idare meclisleri kurulmuştur. Hersek Sancağı’nın Trebin Kazası dışında reis olarak bu kazalarda da kaza müdürü bulunmaktadır. Trebin Kazası’nda meclise kaymakam başkanlık etmektedir. Yine diğer bütün kazalarda da azalar kaza naibi ile birlikte Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşmaktadır. Kaza idare meclislerinde toplam kişi sayısının genellikle altı olduğu görülmektedir. Yalnız Bihke Sancağı’nın Osturuşça Kazası’nda ve Yenipazar Sancağı’nın Yenivaroş Kazası’nda mecliste toplam kişi sayısının beş olduğu görülmektedir. Azalar arasında bulunan gayrimüslim sayısı da genel olarak bütün kazalarda ikidir. Ancak Saraybosna Sancağı’nın Kladine ve Vişegrad Kazalarında ve Bihke Sancağı’nın Osturuşça Kazası’nda gayrimüslim aza sayısının bir olduğu görülmektedir. Yine İzvornik Sancağı’nın Srebreniça ve Birçe Kazalarında, Bihke Sancağı’nın Kostayniça Kazası’nda ve Yenipazar Sanca-

ğının da Mitroviça, Gusinye ve Berane Kazalarında üç gayrimüslim azanın bulunduğu görülmektedir. Ayrıca reis olarak seçilen kaza müdürlerinin ve azalar arasında bulunan kaza naiplerinin de Müslüman kişilerden seçildiği görülmektedir. İzvornik Sancağı'nın Gradçaniça ve Gradaçaç Kazalarında ortak bir Kaza İdare Meclisi kurulmuştur. Salnamede bu bilgilere ek olarak Travnik Sancağı'nın İhlivne Kazası'na bağlı Gradova Nahiyesi'nin Müdür Vekili'nin Mehmet Ağa, Dumina nahiyesi Müdür Vekili'nin de Mustafa Ağa olduğuna dair bilgiye de ulaşılmaktadır (Bosna 1283: 46-100).

İdarî meclisler dışında 1864 Nizamnamesi ile sancak ve kazalarda kurulan diğer önemli meclisler de hukukî meclisler olmuştur. 1864 Nizamnamesinin yirmi altıncı maddesine göre merkez vilâyete bağlı olan sancağın bir kaymakamı ve diğer livâlar gibi meclis-i idâre, temyiz-i hukuk, meclis-i cinayeti ve meclis-i ticareti olup, bu meclisler livâ meclislerinin vazifelerini yerine getirdikten başka merkez livaya bağlı kazânın mülkî ve hukukî işlerini dahi yerine getirecektir. Merkez livanın kaymakamı umûmî konularda vilâyet valisine yardım edecektir. Nizamnamenin "Livada bir Meclis-i Temyiz-i Hukuk olup, bu meclis kaza temyiz-i hukuk meclislerinin göremeyeceği veya kaza temyiz-i hukuk meclislerinde görüldükten sonra istinaf edilen davaları göreceklerdir." şeklindeki kırkıncı maddesi, "Sancağın Meclis-i Temyiz-i Hukuku hâkiminin riyaseti tahtında olarak mümeyyiz namıyla üçü Müslim ve üçü gayrimüslim altı azadan oluşacaktır ve bu mecliste umur-ı hukukiyeye vakıf taraf-ı devletten mansub bir memur-ı mahsus bulunacaktır." şeklindeki kırk birinci maddesi, "Bu Meclis-i Temyiz-i Hukuk öncelikle ahali-i islamiyeye ait olup, şer'î mahkemelerde görülmesi lazım gelen ve ahali-i gayri müslimeye ait olup bunların idare-i ruhaniyelerinde görülen hususî davalardan ve ikinci olarak meclis-i cinayette tetkik edilen ve görülen davalardan, üçüncü olarak sarf-ı umur-ı ticaret ile ilgili olup ticaret meclislerinde görülen hususattan gayr-i kanunî ve nizamî davanın görülmesine ve incelenmesine memurdur." şeklindeki kırk ikinci maddesi, "Livanın Meclis-i Temyiz-i Hukuk'unda fasl ve hükm olunan davalar hâkimin ve mümeyyizlerin mühürleriyle memhur mazbata ile kaymakama arz olunup, kaymakam taraf-ı devlet-i aliyeden mezun olduğu derecede hükümlerini icra ile daire-i mezuniyetinin haricinde olanlarını merkez vilayetin tedkikine arz edecektir." şeklindeki kırk üçüncü maddesi, "Liva Meclis-i Cinayeti hâkim livanın riyaseti tahtında olarak suret-i intihapları beşinci babda beyan olunacak olan mümeyyiz üçü Müslim ve üçü gayrimüslim altı azadan mürekkebec olacaktır." (Takvîm-i Vekâyi 1281) şeklindeki kırk dördüncü maddesi ve "Liva Meclis-i Cinayet'te fasl ve hükm olunan davalar hâkim liva ve mümeyyizlerin mühürleriyle memhur mazbata ile kaymakama arz olunup, kaymakam tarafından valiye gönderilecektir." şeklindeki kırk beşinci maddede livalarda kurulacak Temyiz-i Hukuk ve Cinayet Meclislerinin görevleri, başkanı ve azaları hakkında bilgi sunmaktadır. Bu maddeler doğrultusunda Bosna'ya bağlı İzvornik Sancağı'nda ve diğer sancaklarda "Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Cinayet-i Liva" adında mahkemeler kurulmuştur. Bu maddeler doğrultusunda İzvornik Sancağı'nda kurulan Temyiz-i Hukuk ve Cinayet

Mahkemesi'nin Reisi Saraybosna Naibi Yusuf Agah Efendi'dir. Ayrıca bir cinayet hususî memuru, ikisi kâtip beş Müslüman üye, Ortodoks, Latin ve Musevi üç de gayrimüslim olmak üzere toplam dokuz kişi bulunmaktadır (Bosna 1283: 41). Görüldüğü gibi yukarıda adı geçen nizamnamenin bu meclislerle ilgili maddelerinden farklı olarak İzvornik Sancağı'nda Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Liva Meclis-i Cinayeti ayrı ayrı meclisler şeklinde değil birleşik olarak kurulmuştur. Bunun sebebi makalenin Bosna Vilayeti Merkez Teşkilatı başlığı altında Bosna Vilayeti'nin Temyiz-i Hukuk ve Cinayet Meclisinden bahsederken açıklanmıştır. Maddelerden farklı olarak livada bu meclise hâkim değil Saraybosna naibinin başkanlık ettiği görülmektedir. Yine maddeler doğrultusunda meclise Müslüman ve gayrimüslim üyeler ile bir memurun seçildiği ve bunlara ek olarak ayrıca iki de kâtip görevlendirildiği anlaşılmaktadır. İzvornik sancağı dışında liva hukuk ve cinayet meclisinin kurulduğu diğer bir yer İzvornik Sancağı'nın merkez livası olması nedeniyle Tuzla Kazası'dır. Burada kurulan mecliste Meclis Reisi Tuzla Naibi Ali Rıza Efendi'dir. Ayrıca özel cinayet memuru olarak Yusuf Efendi bulunmaktadır. Azalar arasında Kâtib-i Evvel Süleyman Efendi ve Kâtib-i Sani Halil Efendi ile birlikte beş Müslüman, üç gayrimüslim bulunmaktadır (Bosna 1283: 51). Travnik Sancağı'nın Osmanlı idaresinin son yıllarında merkez livası olan Travnik Kazası'nda kurulan liva idare meclisinde ise Temyiz-i Hukuk ve Cinayet Mahkemesi reisi merkez liva naibi Mahmut Efendi'dir. Azalar arasında Cinayet Hususî Memuru Derviş Bey, Kâtib-i Evvel Mahmut Efendi ve Kâtib-i Sani Arif Efendi ile birlikte beş Müslüman, dört gayrimüslim bulunmaktadır (Bosna 1283: 60). Liva hukuk ve cinayet meclisinin kurulduğu diğer bir yer Banaluka Sancağı'nın merkez livası olan Banaluka Kazası'dır. Burada kurulan Temyiz-i Hukuk ve Cinayet Mahkemesinin Reisi Liva Naibi Şükrü Efendi'dir. Azalar arasında Cinayet Hususî Memuru Fehim Efendi, Cinayet Kâtibi Ahmet Efendi ve Temyiz-i Hukuk Kâtibi Mustafa Efendi ile birlikte altı Müslüman, üç gayrimüslim bulunmaktadır (Bosna 1283: 65). Bihke Sancağı'nın merkez livası olan Bihke Kazası'nda kurulan mahkemede ise reis Bihke Naibi Ali Rıza Efendi'dir. Ayrıca Cinayet Hususî Memuru, Temyiz-i Hukuk Kâtibi, Cinayet Kâtibi ile birlikte yedi Müslüman bulunmaktadır. Mecliste üç de gayrimüslim üye bulunmaktadır (Bosna 1283: 71). Yine Yenipazar Sancağı'nın merkez livası Seniçe Kazası'nda kurulan mahkemede Reis Merkez Liva Naibi Nazif Efendi, azalar Hususî Memur Seyyit Ali Efendi, Cinayet Kâtibi Süleyman Efendi ve Temyiz-i Hukuk Kâtibi Şakir Efendi ile birlikte altı Müslüman, üç gayrimüslimdir (Bosna 1283: 78). Son olarak Hersek Sancağı'nın merkez livası olan Mostar Kazası'nda kurulan mahkemede de Reis Merkez Liva Naibi Ali Sıddık Efendi'dir. Azalar Hususî Cinayet Memuru Asaf Efendi, bir temyiz-i hukuk kâtibi, bir cinayet kâtibi, bir mukayyid ile birlikte yedi Müslümandır. Ayrıca üç de gayrimüslim aza olmak üzere toplam on aza bulunmaktadır (Bosna 1283: 92). Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere İzvornik Sancağı'nın hukuk ve cinayet meclisinde toplam kişi dokuz, Hersek Sancağı'nın merkez livası Mostar Kazası'nda ise on bir iken, diğer merkez livaların meclislerinde ondur. Buna göre

liva hukuk meclisleri genel olarak toplam on kişiden meydana gelmiştir denilebilir. Meclislere merkez livaların naiplerinin başkanlık ettiği ve naiplerin de Müslümanlardan seçildiği görülmektedir. Daha önce bahsedilen idare meclislerinde olduğu gibi hukuk meclislerinde de yine gayrimüslimlere yer verildiğini görüyoruz. Travnik Sancağı'nın merkez livası Travnik Kazası'nda gayrimüslim sayısı dört iken, diğer liva meclislerinde üç olduğu görülmektedir. Bu bilgiden de kurulan hukuk meclislerinde genel olarak üç gayrimüslim azaya yer verilmiştir denilebilir. Ayrıca bütün meclislere hususî cinayet memurları ve cinayet kâtipleri atanmıştır.

Sancakların merkezlerinde kurulan "Meclis-i Temyiz-i Hukuk ve Cinayet-i Liva"lar, kazalarda "Meclis-i Deavi-i Kaza" adı altında kurumuştur. 1864 Nizamnamesinin "Her kazada bir hâkim olup, nizamî ve kanunî görülen davadan başka şer'i mahkemeye ait olan davaların görülmesine ve hükmüne memurdur. Hâkim büyük fetva makamının intihabı üzerine tayin olunacaktır." şeklindeki elli dördüncü maddesi, "Her kazada bir meclis-i deavi olup, bu meclis kaza hâkiminin başkanlığında olmak üzere mümeyyiz namıyla ikisi Müslim ve ikisi gayrimüslim dört azadan meydana gelecektir." şeklindeki elli beşinci maddesi, "Bu meclis-i deavi öncelikle İslam halkına ait olup, şer'i mahkemede görülmesi gereken, yine aynı şekilde gayrimüslim ahaliye ait olup, bunların ruhanî idarelerinde görülen hususî davaların, cinayet işlerine ait olup, cinayet meclislerinde incelenip görülmesi gereken hususların ve ticaret işleri ile ilgili olup, liva ticaret meclislerinde görülecek davaların dışındaki kanunî ve nizamî görülen davaların ve cünha, kabahat derecesinde olup yetkisi dairesinde bulunan kanun hususlarının görülmesi ve incelenmesine memurdur." şeklindeki elli altıncı maddesi ve "Meclis-i deavide görülen ve hüküm verilen davalar kaza hâkiminin ve mümeyyizlerin mührüyle mühürlü mazbata ile müdüre bildirilip, müdür ise yetkisi dairesinde hükümleri yerine getirip, yetkisi dışındakileri kaymakama arz edecektir." şeklindeki elli yedinci maddesi kazalarda kurulan dava meclislerinin üyeleri ve görevi hakkında aydınlatıcı bilgi sunmaktadır. Bu maddeler doğrultusunda Saraybosna Sancağı'nın Visoka Kazası'nda "Meclis-i Deavi-i Kaza" kurulmuş olup, mahkemede reis olarak kaza naibi Sait Tahir Efendi görev yapmaktadır. Ayrıca iki Müslüman ve iki de gayrimüslim üye olmak üzere dört aza bulunmaktadır. Bu bilgilerden kaza deavi meclisinde toplam beş üyenin görev yaptığı anlaşılmaktadır (Takvîm-i Vekâyi 1281). Salnameye baktığımızda nizamnamede belirtilen hususlar dairesinde üyelerin seçildiğini görüyoruz. Ancak bu meclise nizamnamede geçtiği üzere hâkim değil kaza naibi başkanlık etmektedir. (Bosna 1283: 46-50).

Salnamenin tamamı incelendiğinde Saraybosna Sancağı'nın Visoka Kazası'ndan başka diğer kazalarında ve Bosna Vilayeti'nin diğer sancakları olan İzvornik, Travnik, Banaluka, Bihke, Yenipazar ve Hersek Sancaklarının kazalarında da bu meclislerin kurulduğu görülmektedir. Visoka Kazası'nda olduğu gibi bütün kazalardaki deavi meclislerine reis olarak seçilen naipler Müslümanlardan seçilmiş olup, meclislerdeki azalar da kaza naibi ile birlikte Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşmaktadır. Kaza idare meclisle-

rinde toplam kişi sayısının genellikle beş olduğu görülmektedir. Ancak Bihke Sancağı'nın Osturuşça Kazası'nda ve Hersek Sancağı'nın Gaçka Kazası'nda dördttür. Azalar arasında bulunan gayrimüslim sayısı da genel olarak bütün kazalarda ikidir. Ancak Saraybosna Sancağı'nın Kladine ve Vişegrad Kazalarındaki meclislerde bir gayrimüslim üye bulunmaktadır (Bosna 1283: 46-100).

İdare ve hukuk meclislerinden sonra livalarda kurulan diğer önemli meclisler de ticaret meclisleri olmuştur. 1864 Nizamnamesinin meclis-i ticaret ile ilgili yirmi beşinci maddesine göre ticaret kanununun belirlediği şekil ve usûlde olmak ve vazifelerini adı geçen kanununun sınırladığı derecede yerine getirmek üzere bir reis-i mahsûs ile birden fazla âzâdan oluşmak üzere vilâyetin bir ticaret meclisi olacak ve bu meclis sancaklar meclisi hükümlerini istînâf edecektir. Yirmi altıncı maddesine göre de merkez vilâyete bağlı olan sancağın bir kaymakamı ve diğer livâlar gibi meclis-i idâre, temyiz-i hukuk, meclis-i cinayeti ve meclis-i ticareti olacaktır. Bu meclisler livâ meclislerinin vazifelerini yerine getirdikten başka merkez livaya bağlı kazânın mülkî ve hukukî işlerini dahi yerine getirecektir. Merkez livanın kaymakamı umûmî konularda vilâyet valisine yardım edecektir. Yine Nizamnamenin "Kanun-ı Ticaret'in tayin ettiği şekil ve usulde olmak ve vezaif-i mertebesini kanun-ı mezkurun tahdit ettiği derecede ifa eylemek üzere bir reis-i mahsus ile müteaddit azadan mürekkeb olarak, livanın bir Meclis-i Ticaret'i olacaktır." şeklindeki kırk altıncı maddeleri doğrultusunda (Takvîm-i Vekâyi 1281) Bosna Vilayeti'ne bağlı sancaklarda ticaret meclisleri kurulmuştur. İzvornik Sancağı'nda kurulan bu mecliste Reis Gagıp Efendi'dir. Biri kâtip olmak üzere üç Müslüman üye ve ikisi Ortodoks ve biri Musevi olmak üzere toplam yedi üye bulunmaktadır (Bosna 1283: 41). Salnameye baktığımızda nizamnamede belirtildiği üzere vilayetlerde kurulması düşünülen ticaret meclislerinin Bosna Vilayeti'nde kurulmadığını görüyoruz. İzvornik Sancağı'nda "Meclis-i Ticaret-i Liva" adı altında kurulan bu meclis Travnik Sancağı'nın merkez livası Travnik Kazası'nda da aynı isim altında kurulmuştur. Adı geçen kazada reis Salih Efendi'dir. Azalarının ismi verilmemiş olup, geçici olarak maaşsız olduğu belirtilmiştir (Bosna 1283: 60). Hersek Sancağı'nın merkez livası olan Mostar Kazası'nda da aynı meclis "Mahkeme-i Ticaret-i Liva" adı altında kurulmuştur. Buna göre Mostar kazasının ticaret mahkemesi reisi Abdülhamit Ağa'dır. Kâtibi Muhittin Efendi'dir. Azaların isimleri verilmemiş olup geçici olarak maaşsız oldukları belirtilmiştir (Bosna 1283: 92). Salnameye baktığımızda Bosna'ya bağlı diğer sancaklarda bu meclisin kurulmadığı görülmektedir. Ticaret meclislerinin kurulduğu sancakların kazalarında da bu türden meclislere rastlanmamasının nedeni ise nizamnamede belirtildiği üzere kazalardaki ticarete dayalı hukukî işlerin sancaklardaki adı geçen meclislerde halledilecek olmasıdır.

1864 nizamnamesinde alınan önemli kararlardan biri de belediye meclislerinin kurulması yönündeki karar olmuştur. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde şehir idaresi ve belediye hizmetleri gibi alanlarda bir takım düzenle-

meler yapılmıştır (Ortaylı 2011: 123). Bu gereklilik doğrultusunda 1864 nizamnamesinin; “Her kaza kuraya münkasım olup, her karyede aşağıdaki bendlerde beyan olunan veçhile bir idare-i belediye olacaktır. Bazı kuranın içtimaından hasıl olan küçük daireler hasbe’l mevki müstakil kaza olamayıp, diğer bir kaza ile ilhak edilerek idare olunur ve bunlar nahiyeye itibar kılınır.” (Düstur C.I: 608). şeklindeki dördüncü maddesi düzenlenmiştir. Bu maddeye göre 1283 (1866-67) tarihli Bosna salnamesine bakıldığı zaman kazalarda kurulması öngörülen belediye idare meclislerinin kurulduğuna dair Bosna kazalarında bir kayıt olmadığını, Bosna Vilayeti’nin sadece İzvornik Sancağı’nda “Meclis-i İdare-i Belediye” adında bu tür bir meclisin kurulduğunu, yine diğer sancaklarda da bu meclislerin kurulduğuna dair bir kayıt yer almadığını görmekteyiz. İzvornik Sancağı’nda kurulan bu mecliste Reis Kaymakam Tosun Bey’dir. Meclis’te ayrıca biri kâtip, biri sandık emini dört Müslüman üye, Musevi ve Ortodoks olmak üzere üç gayrimüslim üye olmak üzere toplam sekiz kişi bulunmaktadır. Görüldüğü üzere İzvornik sancağı belediye idare meclisinde başkanlığı kaymakam yapmakta ve maiyetinde de kâtip, sandık emini gibi görevliler olup, buradaki işleri de Müslüman ve gayrimüslim üyeler ortaklaşa yapmaktadırlar (Bosna 1283: 43).

1864 Nizamnamesi kararları doğrultusunda sancaklarda tahrirat müdürleri için daireler kurulmuştur. Salnamede “*Daire-i Müdür-i Tahrirat*” olarak geçen bu daireler 1864 Nizamnamesinin “Livanın umur-ı tahririyesi liva tahrirat müdürü namıyla taraf-ı devletten mansub bir memura muhavvel olup ve maiyetinde bir tahrirat kalemi bulunup, livanın kaffe-i mekâtibat-ı resmîyesi ve evrakının ve kuyudunun muhafazası bu vasıta ile icra kılınacaktır.” (Takvîm-i Vekâyi 1281) şeklindeki otuz dördüncü maddesine göre şekillenmiştir. Bu doğrultuda İzvornik Sancağı’nda kurulan “*Daire-i Müdür-i Tahrirat*”a tahrirat müdürü olarak Salim Efendi’nin atandığını görüyoruz. Ayrıca dört Müslüman üye olmak üzere toplamda beş kişi dairede bulunmaktadır (Bosna 1283: 43). Diğer taraftan İzvornik Sancağı’nın merkez livası Tuzla Kazası’nda da aynı isimle bir daire kurulmuştur. Bu dairede de tahrirat müdürü Hüseyin Efendi’dir. Dairede ayrıca tapu kâtibi, nüfus nazırı ve nüfus mukayyidi olarak geçen nüfus kayıt memuru ile birlikte sekiz Müslüman üye olmak üzere toplam dokuz kişi bulunmaktadır (Bosna 1283: 51). Diğer bir tahrirat müdürlüğü dairesi Travnik Sancağı’nın merkez livası Travnik Kazası’nda kurulmuştur. Dairede bir tahrirat müdürü, tapu kâtibi, nüfus nazırı ve bir de nüfus kayıt memuru olmak üzere sekiz Müslüman memur bulunmaktadır (Bosna 1283: 60). Banaluka Sancağı’nın merkez livası Banaluka Kazası’nda kurulan Tahrirat Müdürlüğü’nde Tahrirat Müdürü Salih Efendi ile birlikte biri tapu kâtibi, biri nüfus nazırı, biri nüfus kayıt memuru olmak üzere yedi Müslüman ve bir de gayrimüslim tercüman olarak sekiz memur görevlendirilmiştir (Bosna 1283: 66). Yine Bihke Sancağı’nın merkez livası Bihke Kazası’nda kurulan Tahrirat Müdürlüğü’nde de bu işler için Tahrirat Müdürü Nazım Bey ile birlikte bir tapu kâtibi, bir nüfus nazırı, bir nüfus mukayyidi, bir tercüman olmak üzere sekiz Müslüman memur görevlendirilmiştir (Bosna 1283: 71). Yenipazar Sancağı’nın merkez

livası Seniçe Kazası'nda kurulan Tahrirat Müdürlüğü'nde Tahrirat Müdürü Rıfat Efendi'dir. Ayrıca, biri tapu kâtibî ve biri de nüfus kayıt memuru olmak üzere altı Müslüman memur bulunmaktadır (Bosna 1283: 79). Son olarak Hersek Sancağı'nın merkez livası Mostar Kazası'nda kurulan Tahrirat Müdürlüğü'nde Tahrirat Müdürü Osman Efendi'dir. Ayrıca bir tapu kâtibî, bir tercüman, bir nüfus nazırı ve bir mukayyidle birlikte toplam sekiz memur bulunmaktadır (Bosna 1283: 92). Görüldüğü gibi livalardaki tahrirat müdürlüklerinde İzvornik Sancağı'nda toplam 5 kişi, İzvornik Sancağı'nın merkez livası Tuzla Kazası'nda 9, Travnik Sancağı'nın merkez livası Travnik Kazası'nda 8, Banaluka Sancağı'nın merkez livası Banaluka Kazası'nda 9, Bihke Sancağı'nın merkez livası Bihke Kazası'nda 8, Yenipazar Sancağı'nın merkez livası Seniçe Kazası'nda 6 ve Hersek Sancağı'nın Mostar Kazası'nda toplam 8 kişi bulunmaktadır. Dairelerde memur olarak tahrirat memurları, nüfus nazırları, nüfus mukayyidleri, tapu kâtipleri ve tercümanlar görevlendirilmişlerdir. Banaluka Sancağı'nın merkez livası Banaluka Kazası'ndaki dairede bir gayrimüslim tercümanın görevlendirilmesi istisna tutulursa dairedeki bütün memurlar Müslümanlardan seçilmiştir. İzvornik Sancağı'nda ayrıca nüfus işleri için bir daire kurulduğu görülmektedir. "Daire-i Nüfus ve Kontrakt" adı altında kurulan bu dairede nüfus nazırı ve kayıt memuru olmak üzere üç Müslüman görev yapmaktadır (Bosna 1283: 44).

Yine liva hesap işleri için de 1964 Nizamnamesinin ilgili maddeleri doğrultusunda hesap işleri daireleri kurulmuştur. Söz konusu nizamnamenin "Sancağın umur-ı maliye ve hesabiyesi mal müdürü nam ve unvanıyla vilayet muhasebecisi mercii olmak ve maliye nezaret-i celilesinin intihabıyla devlet tarafından tayin olunmak üzere bir memura havale edilmiştir." şeklindeki otuz ikinci maddesi ve "Umur-ı maliye ve hesabiyede kaymakama ait olan vazifeler hususî nizamname ile belirlenecek ve livanın umur-ı hesabiyesi mal müdürünün idaresinde olmak ve vilayet muhasebecisi tarafından tavsiye edilen usulde hareket edilmek üzere bir mal kalemine ihale edilecektir." şeklindeki otuz üçüncü maddeleri (Takvîm-i Vekâyi: 1281) doğrultusunda Bosna Vilayeti'nin İzvornik Sancağı'nda hesap ve maliye işleri için hesap işleri dairesinin kurulduğu ve bu iş için mal müdürü olarak Seyyit Efendi'nin görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca dört Müslüman ve sandık emini olarak görevli bir gayrimüslim olmak üzere dairede toplam altı kişi bulunmaktadır. (Bosna 1283: 44). Ayrıca İzvornik Sancağı'nın Tuzla Kazası'nda kurulan Liva Hesap İşleri Dairesi'nde Mal Müdürü Esat Efendi ile birlikte altı görevli bulunmaktadır. Sandık Emini gayrimüslimdir (Bosna 1283: 53). Yine Travnik Sancağı'nın Travnik Kazası'nda da Liva Hesap İşleri Dairesi'nde Mal Müdürü Emin Efendi ile birlikte altı memur bulunmaktadır. Memurlardan sandık emini ile birlikte iki memur gayrimüslimdir (Bosna 1283: 62). Yine Banaluka Sancağı'nın merkez livası Banaluka Kazası'nda da hesap işlerine dair bir daire ismi geçmese de bu işler için Mal Müdürü Mehmet Efendi ile birlikte üç Müslüman, sandık emini olarak da bir gayrimüslim olmak üzere dört memurun görevlendirilmesi bu alanda bir kurum-sallaşmayı göstermektedir (Bosna 1283: 65). Bihke Sancağı'nın merkez

livası Bihke Kazası'nda bu iş için görevlendirilen memurlar arasında Mal Müdürü Mehmet Efendi ile birlikte dört Müslüman ve sandık emini gayrimüslim olmak üzere beş kişi görevlendirilmiştir (Bosna 1283: 72). Yenipazar Sancağı'nın merkez livası Seniçe Kazası'nda mal müdürü ve sandık emini ile birlikte dört Müslüman, bir gayrimüslim memur bulunmaktadır. Sandık emini gayrimüslimdir (Bosna 1283: 80). Hersek Sancağı'nın merkez livası Mostar Kazası'nda ise hesap işlerine dair bir daire veya memur kaydına rastlanmamıştır. Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere liva ve liva merkezlerinde kurulan hesap işleri dairelerinde mal müdürleri ve sandık emini ile birlikte Müslüman ve gayrimüslim memurlar görevlendirilmişlerdir. İzvornik Sancağı'nda, İzvornik sancağı merkez livası Tuzla Kazası'nda ve Travnik Sancağı merkez livası Travnik Kazası'nda kurulan Hesap İşleri Dairelerinde toplam 6 kişi bulunmaktadır. Yine bu işler için özel bir daire ismi geçmese de Banaluka Sancağı'nın merkez livası Banaluka Kazası'nda 4, Bihke Sancağı'nın merkez livası Bihke Kazası'nda ve Yenipazar Sancağı'nın merkez livası Seniçe Kazası'nda toplam beş memur bu işler için görevlendirilmişlerdir. Ayrıca bütün bu yerlerde görevlendirilen sandık emini gayrimüslimlerden seçilmiştir. Travnik Kazası'nda ise sandık emini ile birlikte iki gayrimüslim görevlendirilmiştir.

Livalarda tahrirat müdürlüklerinde ve hesap işleri dairelerinde görevlendirilen memurlar kazalarda da nizamnamenin "Kazada gerek hesap işleri, gerek tahrir işlerine bakmak üzere bir ve icabına göre iki kaza kâtibi olacaktır." (Takvîm-i Vekâyi 1281) şeklindeki kırk dokuzuncu maddesi doğrultusunda görevlendirilmişlerdir. Bosna'ya bağlı bütün sancakların kazalarında "Umuru Tahririye ve Hesabiye Memurları" başlığı altında tahrirat kâtibi, mal kâtibi ve nüfus kayıt memuru olarak memurlar bulunmaktadır. Çoğunlukla kazalarda bu işler için ayrı ayrı üç memur seçilmişken, bazılarında iki memur görevlendirilmiştir. Travnik Sancağı'nın İhlivne Kazası'nda ise tahrirat kâtibi, mal kâtibi ve nüfus kayıt memuru olarak üç memur, müdür vekili olarak da iki memur olmak üzere toplam beş memur görevlendirilmiştir. Yine Saraybosna Sancağı'nın Kladine Kazası'nda bir memur görevlendirilmiştir. Memurlar çoğunlukla Müslümanlardan seçilmiştir. Ancak Travnik Sancağı'nın Yayçe ve İhlivne Kazası'nda nüfus kayıt memurları gayrimüslimdir (Bosna 1283: 46-100).

Salnameye bakıldığında sadece İzvornik Sancağı'nda kurulan önemli bir kuruluş da "Daire-i Zabıta" adı altında kurulan dairedir. 1864 Nizamnamesi'nin on beşinci maddesi; "Vilayetin zabıta işleri eyalet valisinin emri altında olarak bu kuvvetin livalara ve kazaya taksimi ve icabına göre bir yerden diğerine nakli valinin emrine bırakılmıştır. Zabıta kuvvetlerinin miralayı derecesinde Alay Beyi unvanıyla bir büyük zabıtı olup, bu zabıt valinin emri altında olarak zabıta askerinin nizamlarını icraya memurdur." (Düstur C.I: 610) şeklinde olup nizamnamedeki hükümlere uygun olarak İzvornik Sancağı'nda bunun için özel bir daire kurulduğunu görüyoruz. Bu dairede Zabıta Alayı Birinci Tabur Binbaşı olarak Süleyman Ağa bulunmaktadır. Ayrıca süvari olarak yüzbaşı rütbesinde iki kişi, piyade olarak

yüzbaşı rütbesinde iki kişi, mülazım-ı evvel rütbesinde iki kişi, mülazım-ı sani rütbesinde iki kişi ve bir de tabur kâtibi bulunmaktadır. (Bosna 1283: 45). 1283 (1866-67) tarihli Bosna salnamesinin tamamına baktığımızda ise Bosna Vilayeti'nde ve bağlı kaza ve sancaklarda bu iş için kurulan özel bir daire ismi geçmemektedir. Ancak daha önce belirtildiği üzere salnamede "Bosna Cihetinde Bulunan Ümera ve Zabitan-ı Askeriye'nin Esamileriyle Mevaki-i Memuriyetleri" başlığı altında Bosna Vilayeti'nde, Yenipazar ve Hersek Sancakları cihetinde zabıta isimlerinin verilmesi buralarda da bu şekilde teşkilatlanmaların olduğunu göstermektedir (Bosna 1283: 37-40).

Yukarıda belirtilen Bosna Vilayeti, sancakları ve kazalarında belirtilen memurlardan başka, yine Bosna'da ve Bosna'ya bağlı sancaklarda görevlendirilen diğer memurlar da telgraf memurları olmuştur. Telgraf memurları arasında Bosna Telgraf Müfettişi Lebib Efendi bulunmaktadır. Saray telgrafhanesinde ise bir Müslüman müdür, bir Müslüman sermuhabir memuru bulunmaktadır. Ayrıca bir Müslüman ile üç gayrimüslim muhabere memuru olmak üzere toplam dört muhabere memuru bulunmaktadır. Yine Mostar telgrafhanesinde bir Müslüman müdür ile bir Müslüman muhabere memuru ve bir gayrimüslim sermuhabere memuru, Travnik telgrafhanesinde bir Müslüman müdür ve bir Müslüman muhabere memuru, Benaluka telgrafhanesinde bir gayrimüslim müdür ile bir Müslüman muhabere memuru, Gradiška telgrafhanesinde bir Müslüman müdür ile bir gayrimüslim muhabere memuru, Vişegrad telgrafhanesinde bir Müslüman müdür ve son olarak Yenipazar telgrafhanesinde bir Müslüman memur bulunmaktadır. Salnamede ayrıca Bosna'ya bağlı sancak ve kazalarda yabancı devletlerin konsoloslarına dair de bilgiler geçmektedir. Buna göre; Saray Sancağı'nda Avusturya konsolosu ile bir konsolos tercümanı, bir maiyyet kâtibi başçavuş ile bir diğer çavuş görev yapmaktadır. Ayrıca İngiltere konsolosu ile bir konsolos sekreteri, İtalya konsolosu ile bir konsolos tercümanı, Prusya konsolosu ile tercümanı, Rusya konsolosu, Fransa konsolosu bulunmaktadır. Hersek Sancağı'nda Mostar Avusturya konsolos vekili ile tercümanı, Trebin Avusturya konsolosu, Mostar Rusya konsolosu ile tercümanı, Mostar Fransa konsolosu ile tercümanı bulunmaktadır. İhlivne ve Benaluka Kazalarında yüzbaşı rütbesinde, Breçka Kazası'nda da binbaşı rütbesinde birer Avusturya konsolos vekili bulunmaktadır (Bosna 1283: 101-104). Salnamede makalede de belirttiğimiz sancak ve kazalara ek olarak bu sancak ve kazalara bağlı nahiye isimleri ise şunlardır:

Liva-i Saraybosna

Visoka Ma'a Kasaba-i Varoş	Foyniça Ma'a Kasaba-i Karasu Prozor
Kladine Ma'a Olovo	Çelebipazar
Vişegrad	Çayniça Ma'a Gorajde

Liva-i İzvornik

Memleha-i Zir ve Bala	İzvornik Ma'a Kasaba-i Kozluk
-----------------------	-------------------------------

Zemzem Yüçetürk

Belina Ma'a Kasaba-i Yanya	Brečka
Kla Ma'a Gradaçaç ve Nahiye-i Modric ve Kasaba-i Aziziye	Nahiye-i Modriç ve Kasaba-i Aziziye
Zir ve Kasaba-i Aziziye-i Bala	Gradçaniça
Maglay Ma'a Birçe ve Yeni Kasaba	Brezevapoli

Liva-i Benaluka

Teşene Ma'a Kasaba-i Zepçe ve Doboy	Banaluka Ma'a Orahova Prinavor ve Kubaş
Gradiška	

Liva-i Bihke

Kostaniça Ma'a Nevesin	Dubiça
Krupa Ma'a Otuka ve Pojim	Osturuşça
Bihke	Maden
Pridor Ma'a Kozariçe	Kluç
Nevesin	

Liva-i Hersek

Mostar Ma'a Blagay	Liyubuška Ma'a Bakiye-i İmočka
İstolça Ma'a Poçetel	Palanka-i Lubin ve Gable
Koniça nam-ı diğer Belgradçık ma'a Kaza-i Nevesin	Gaçka Ma'a Nahiye-i Pive
Nevesin	Foça
Nikşik	Bleke Ma'a Nahiye-i Banyaluka Palanka-i Korite
Trebin Ma'a Nahiye-i Kuryanik ve Nevahi-i Zupçe	Ve Ma'a Kasaba-i Mokrine Kruşovitça Şeker Limanı nam-ı diğer Storina ve Şuma
Ma'a Popova ve Lubmir ve Zariçe	

Liva-i Yenipazar

Yenice	Taşlıca
Kolaşin-i Zir ve Bâlâ	Prepol
Yenivaroş Ma'a Palinka-i Priboy	Akova Ma'a Bihor
Tergovište	Yenipazar
Nahiye-i Mitroviça Ma'a Bileke	Benaluka
Gusinye Ma'a Plava	Vasovik

Liva-i Travnik

Travnik	İzniçe
Glamoç	İhlivne Ma'a Dumna ve Nahiye-i Grahova
Akhisar Ma'a Prozor ve Kasaba-i Iskoble	Yayçe Ma'a Gölhisar Kasaba-i Varçar ve Kaza-i Bâlâ (Bosna 1283: 105-107).

Sonuç

Hicrî 1283/Miladî 1866 Bosna vilayet salnamesinde 1864 Vilayet Nizamnamesi doğrultusunda Bosna Vilayeti'nde ve Bosna'ya bağlı İzvornik, Saraybosna, Travnik, Banaluka, Bihke, Yenipazar ve Hersek Sancaklarında idarî, hukukî meclislere, buralarda hesap, tahrir gibi işlerin halledilmesi için kurulan özel dairelere, söz konusu dairelere atanan memurlara dair bilgilere rastlanılmıştır. Ayrıca salnamede İzvornik Sancağı'na bağlı Tuzla, Bireçka, İzvornik, Srebreniça, Maglay, Belina, Birçe ve Ma'a Gradçaniça Gradaç; Saraybosna'ya bağlı Visoka, Foyniça, Kladine, Çelebipazar, Vişegrad ve Çayniçe; Travnik Sancağı'na bağlı Travnik, Yayçe, Prozor Ma'a Akhisar, İhlivne ve Golamoç; Banaluka Sancağı'na bağlı Banaluka, Gradiška, Teşene, Derbend; Bihke Sancağı'na bağlı Bihke, Priyedor, Kostayniça, Maden, Osturuşça, Krupa ve Ma'a Nevesin Kluç; Yenipazar Sancağı'na bağlı Seniçe, Yenipazar, Mitroviça Yenivaroş, Ma'a Akova Bihor, Tergovište, Taşlıca, Prepol, Kolaşin, Gusinye ve Berane (Vasovik); Hersek Sancağı'na bağlı Mostar, İstolça, Liyubuška, Ma'a Neretva Koniça, Foça, Nevesin, Trebin, Bileke, Gaçka ve Nikşik, Kazalarının idarî ve hukukî yapılarına dair bilgilere ve buralara atanan memurlara dair kayıtlara ulaşılmıştır. Bosna Vilayeti'nde ve vilayetin sancak ve kazalarında kurulan meclislerde dikkati çeken en önemli husus bu meclislerde gayrimüslim üyelere de yer verilmiş olmasıdır. Bosna Vilayeti'nde, Bosna'ya bağlı sancaklardan ve kazalardan farklı olarak kurulan hususî daireler Politika Dairesi, Maarif Dairesi, Mektubî Dairesi, Evrak Dairesi ve Defter-i Hakanî Müdürlüğü olmuştur. Bu dairelerden politika ve muhasebe dairelerinde birer gayrimüslim memura yer verilmiştir. Tahrir işleri için kurulmuş olan Mektubî Dairesi Bosna'ya bağlı sancaklarda Daire-i Müdür-i Tahrirat adı altında bu işleri görmek amacıyla teşkil edilmiştir. Kazalara ise tahrir işleri için memurlar atanmıştır. Yine Bosna Vilayeti'nde maliye ve hesap işlerinin görülmesi amacıyla kurulan muhasebe dairesi, livalarda da Daire-i Umur-ı Hesabiye adı altında kurulmuş olup, kazalara da bu işler için memurlar atanmıştır. Banaluka Sancağı'nda tahrirat dairesinde bir gayrimüslime ver verilmişken, bütün sancaklardaki hesap işleri dairelerinde de sandık eminleri gayrimüslimlerden seçilmişlerdir. Kazalarda bu işler için görevlendirilen memurlar çoğunlukla Müslümanlardan seçilmiştir. Ancak Travnik Sancağı'nın Yayçe ve İhlivne Kazası'nda nüfus kayıt memurları gayrimüslimdir. Bosna Vilayeti'nden farklı olarak ise İzvornik Sancağı'nda, Travnik Sancağı'nın merkez livası Travnik Kazası'nda ve Hersek Sancağı'nın merkez livası Mostar Kazası'nda ticaret işleri için hususî olarak ticaret meclisleri kurulmuştur. İzvornik Sancağı'nda kurulan ticaret meclisinde üç gayrimüslime yer verilmişken, Taravnik ve Mostar Kazalarında kurulan meclislerde aza isimleri verilmediği için gayrimüslim azaya yer verilip verilmediği bilinmemektedir. Yine salnameden Bosna Vilayeti'nde ve Bosna'ya bağlı sancaklarda ve kazalarda ümera ve zabitan-ı askeriye, telgraf memurları ve Osmanlı Devleti'nde bulunan diğer devletlerin konsoloları hakkında bilgiye ulaşmak mümkün olmuştur. Saraybosna Sancağı'nın telgrafhanesinde üç, Hersek Sancağı'nın merkez livası Mostar kazası-

nın ve Banaluka Sancağı'nın kazası olan Gradiška kazasının telgrafhanelerinde bir gayrimüslim memur görev almışken, Banaluka Sancağı'nın merkez livası Banaluka Kazası'nda da bir gayrimüslim müdür görevlendirilmiştir. Travnik Sancağı'nın merkez livası Travnik Kazası'nda, Saraybosna Sancağı'nın Vişegrad Kazası'nda ve Yenipazar Sancağı'nın Yenipazar Kazası'nda kurulan telgrafhanelerde ise memurlar Müslümanlardan seçilmiştir.

KAYNAKÇA

- AKYILDIZ Ali (2003). "Maârif-i Umûmiye Nezâreti", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 273-274.
- ARMAOĞLU Fahir (2003). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- AYDIN Bilgin (2009). "Salname", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, , İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 51-54.
- AYDIN M. Akif (2003). "Osmanlı Devleti'nde Mahkeme", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 341-344.
- Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)* (1992). Ankara: TC. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- DEVELLİOĞLU Ferit (2005). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- DUMAN Hasan (2000). *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri*, C. I, Ankara: Özkan Matbaacılık.
- Düstur, C. I, TBMM Kütüphanesi.
- EMECEN Feridun (1992). "Bosna Eyaleti", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 296-297.
- GÖLEN Zafer (2010). *Tanzimat Dönemi'nde Bosna Hersek: Siyasî, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Durum*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GÖLEN Zafer (2016). "Bosna Hersek'te Nizamiye Mahkemelerinin Kuruluşu", *Balkan Tarihi*, C. II, Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları: 345-364.
- KARAL Enver Ziya (2007). *Osmanlı Tarihi*, C.V, VI, VII, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KILIÇ Selda (2005). "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayeti'nde Uygulanması ve Mithat Paşa", C. 24, S. 37, Ankara: *Tarih Araştırmaları Dergisi*, s. 99-111.
- ORTAYLI İlber (2011). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- PAKALIN M. Zeki (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- PEHLİVANLI Hamit (2014). *Salname-i Vilayet-i Bosna 1287 Hicrî/1870*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sâlnâme-i Vilayet-i Bosna: 1283 Hicrî/ 1866.

- SEYİTDANLIOĞLU Mehmet (1995). "XIX. Yüzyıl Türkiye Yönetim Tarihi Kaynakları: Bir Bibliyografya Denemesi", *Kamu Yönetimi Disiplini Sempozyumu Bildirileri*, I. Cilt, Ankara: 345-367.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet (1996). "Yerel Yönetim Metinleri III: Tuna Vilayeti Nizamnamesi", C. 5, S. 2, *Çağdaş Yerel Yönetimler*: 67-81.
- Takvîm-i Vekâyi, 1281.
- TURAL Erkan (2004). "Bir Belge 1861 Hersek İsyanı, 1863 Eyalet Teftişleri ve 1864 Vilayet Nizamnamesi", C. 13, S. 2, *Çağdaş Yerel Yönetimler*: 93-123.
- TURAL Erkan (2005). "1864 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri ve 1876 İdare-i Umumiyye-i Vilayat Talimatnamesi", C. 14, S. 1, *Çağdaş Yerel Yönetimler*: 71-91.
- YÜKSEL Ahmet-Zafer Karademir (2014). "Osmanlı İdaresinde Tuzla Sancağı'nın Sosyal, İktisadi ve Askeri Vaziyeti", S. 18, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Haziran: 269-283.